

“אני בצדק אחזה פניך” מצות צדקה כקבלת פני השכינה

א. פתיחה

דרש רבי דוסתאי ברבי ינאי: בוא וראה שלא כמדת הקב"ה מדת בשר ודם. מדת בשר ודם, אדם מביא דורון גדול למלך – ספק מקבלין אותו הימנו, ספק אין מקבלין אותו הימנו. ואם תמצא לומר מקבלים אותו ממנו – ספק רואה פני המלך, ספק אינו רואה פני המלך; והקדוש ברוך הוא אינו כן, אדם נותן פרוטה לעני – זוכה ומקבל פני שכינה, שנאמר: 'אני בצדק אחזה פניך אשבעה בהקיץ תמונתך' (תהלים יז, טו).¹

רבי אלעזר יהיב פרוטה לעני והדר מצלי, אמר: דכתיב: 'אני בצדק אחזה פניך'. מאי 'אשבעה בהקיץ תמונתך'? אמר רב נחמן בר יצחק: אלו תלמידי חכמים שמגדדין שינה מעיניהם בעולם הזה, והקב"ה משביען מזיו השכינה לעולם הבא.²

דרשתו של רבי דוסתאי ברבי ינאי מחברת בין נתינת פרוטה לעני לבין קבלת פני שכינה, ואומרת כי נתינת הפרוטה מביאה את האדם לראות פני שכינה. דרשה זו מיושמת הלכה למעשה במעשהו של רבי אלעזר. רבי אלעזר, כמו גם רבי דוסתאי, מחבר את הצדק עם הצדקה ואומר שנתינת הפרוטה היא המביאה לידי ראיית פני שכינה המתגלמת ובאה לידי ביטוי דווקא בתפילה. כנגדו, רבי נחמן בר יצחק מדבר על ראיית פני שכינה אחרת: ראיית פני שכינה הנובעת מצער הלימוד ומההתמדה בו. ואף ראיית פני השכינה שונה: אין זו ראיית פני שכינה של תפילה אלא ראיית פני שכינה של העולם הבא. בדרשה זו מועמדים זה מול זה לימוד התורה וגמילות החסדים כערוצים מקבילים, שלא לומר מתנגשים, לקבלת פני השכינה. במאמר זה ננסה לעמוד על המאפיינים המיוחדים של מצות צדקה, על פניה המגוונות, כעבודת ה', לאור משנתם של חז"ל.

¹ השוו לבראשית רבה, מדר, ה (ומקבילות): "רבי יודן בשם רבי לעזר: שלשה דברים מבטלים את הגזירה, ואילו הן: תפילה וצדקה ותשובה, ושלשתן בפסוק אחד: ... 'ויבקשו פני' (דברי הימים ב' ז, יד), הרי צדקה, היך דאת אמר: 'אני בצדק אחזה פניך' (תהלים יז, טו)..."
² בבא בתרא י"ע"א.

ב. על התורה ועל העבודה ועל גמילות חסדים – צדקה כעבודה

המשנה בתחילת מסכת פאה אומרת:

אלו דברים שאין להם שיעור: הפאה, והבכורים, והראיון, וגמילות חסדים, ותלמוד תורה.

אלו דברים שאדם אוכל פירותיהן בעולם הזה, והקרן קיימת לו לעולם הבא: כיבוד אב ואם, וגמילות חסדים, והבאת שלום בין אדם לחבירו, ותלמוד תורה כנגד כולם.³

ללא ספק מדובר כאן במשנה חריגה, ונציין כמה נקודות הראויות לבידור:

1. ראשית, מדובר במשנה בעלת אופי אגדתי מובהק: שכר בעולם הזה ובעולם הבא.
2. במשנה יש שתי רשימות: רשימה של "דברים שאין להם שיעור" ורשימה של "דברים שאדם אוכל פירותיהם". לשתי הרשימות יש שני איברים משותפים: גמילות חסדים ותלמוד תורה. מה פשר החיבור בין השניים? ומה הקשר בין הרשימות?
3. מהי מצות הבאת שלום?
4. מדוע דווקא במצוות אלו אדם אוכל פירות בעולם הזה והקרן קיימת לו לעולם הבא?
5. מדוע משנה זו פותחת את מסכת פאה?

מסתבר לומר, כי הפתיחה למסכת פאה מעמידה את מתנות עניים כחלק מגמילות חסדים ואת גמילות חסדים כחלק מהמעשה המביא את האדם לתכלית המבוקשת: עולם הבא (והוא הוא קבלת פני שכינה). המצוות שאדם אוכל פירותיהם בעולם הזה הן כאלו שהמעשה הוא טוב, ובנוסף, יש לו תוצאה בעולם הזה כמו בעולם הבא. והנה, גמילות חסדים, שלכאורה מחסרת ממונו של האדם, עומדת ונותנת לו 'ממון' – קרן בעולם הבא ופירות בעולם הזה. מבחינת תוכנה, המשנה רומזת לסיפור מונבז המלך, סיפור שאמנם איננו מופיע במשנה אלא בגמרא, אבל ללא ספק, מבחינת זמנו ומבחינת לשונו, הוא סיפור מבית מדרשם של התנאים:

מונבז המלך עמד וביזבו את כל נכסיו לעניים.
 שלחו לו קרוביו ואמרו לו: אבותיך הוסיפו על שלהן ועל של אבותיהן, ואת ביזבזתה את שלך ואת של אבותיך? !
 אמר להן: כל שכן, אבותי גנזו בארץ ואני גנזתי בשמים, שנאמר: 'אמת מארץ תצמח וצדק משמים נשקף' (תהלים פה, יב);
 אבותי גנזו אוצרות שאין עושין פירות ואני גנזתי אוצרות שהן עושין פירות, שנאמר: 'אמרו צדיק כי טוב כי פרי מעלליהם יאכלו' (ישעיהו ג, י);
 אבותי כנסו במקום שהיד שולטת בו ואני כנסתי במקום שאין היד שולטת בו, שנאמר: 'צדק ומשפט מכון כסאו' (תהלים צז, ב);
 אבותי כנסו ממון ואני כנסתי נפשות, שנאמר: 'ולוקח נפשות חכם' (משלי יא, ל);

³ משנה פאה, א, א.

אבותי כנסו לאחרים ואני כנסתי לעצמי, שנאמר: 'ולך תהיה צדקה' (דברים כד, יג);

אבותי כנסו בעולם הזה ואני כנסתי לעולם הבא שנאמר: 'וצדקה תציל ממות' (משלי י, ב; שם יא, ד).

ולא מית? ! אלא שלא ימות מיתה לעתיד לבוא.⁴

המשנה – כמו הסיפור המפרט את הטענה לפרטיה – אומרת כי בעת נתינת הצדקה: א. האדם לא מפסיד בכך שהוא נותן מממונו לצדקה. ב. מצות צדקה (ובכללה מתנות עניים) אינה כשאר כל המצוות, אלא היא מהווה חלק מגמילות חסדים שגם היא – כתורה וכעבודה – מעמידה את העולם. הסיפור מאשש את המשנה, הן בחלקה השני המדבר על דברים שהאדם אוכל פירותיהם בעולם הזה והקרן קיימת לו לעולם הבא, והן בחלקה הראשון המדברת על דברים שאין להם שיעור, שהרי מונבז בזבוז כל נכסיו. כלומר, מהסיפור נמצאנו למדים את ההיגיון שבחיבור שתי הרשימות שבמשנה: הסיבה שאין למצוות אלו – תורה וגמילות חסדים – שיעור, היא משום שבמצוות אלו האדם זוכה הן בעולם הזה והן בעולם הבא, ולפיכך לא צריך ולא כדאי להגביל את האדם.

הסיפור על מונבז מופיע כחלק מפרשנות המשנה בירושלמי, פרשנות המתחילה בכך ש"נמנו באושא שיהא אדם מפריש חומש מנכסיו למצות",⁵ אך הגמרא מביאה דעות וסיפורים שמהם עולה הטוב שבנתינה ללא מצרים. סיפורו של מונבז הוא אחד מהם. כלומר, הירושלמי מעמיד את המשנה כביטוי להלכה הקדומה אל מול תקנת אושא, והמעמד של המשנה נשאר כאגדה לגבי ההלכה – הדרכה וכיוון.

מבנה זה של משנה אגדתית אומר דרשני. כבר אמרנו כי המשנה חריגה בהיותה פתיחה אגדתית. ננסה לעמוד על טיבה של פתיחה זו ע"י התבוננות במקום נוסף שבו מופיעה פתיחה אגדתית למסכת במשנה. מסכת ראש השנה נפתחת במשנה המתארת ארבעה ראשי שנים, והמשנה שלאחריה העוסקת בארבעה פרקים שבהם העולם נידון. הדין של העולם, דין המתרחש בעולם השמימי, הוא ללא ספק אמירה אגדתית. גם כאן עולה השאלה: מדוע בחר רבי יהודה הנשיא להוסיף משנה כזו, בעלת אופי אגדתי, למסכת ראש השנה?

עצם החיבור של שתי הרשימות במסכת ראש השנה – ארבעה ראשי השנים, וארבעה פרקים שבהם העולם נידון – יוצר קישור בין ראש השנה לבין ימי דין, שהרי ראש השנה הוא המשותף לשתי הרשימות. החיבור הזה נותן הבנה עמוקה יותר להבנת מהותו של היום, מהות שבה עוסקים פרקי המסכת. כידוע, יש שאלה גדולה על מהותו של יום ראש השנה, שאינו מוסבר בתורה. אפילו תקיעת השופר שהיא מצות העשה המרכזית של ראש השנה, אפילו היא איננה מוסברת כראוי בתורה שבכתב. מסתבר לומר שהפתיחה האגדתית פותרת 'בעיה' זו, בכך שהיא נותנת את ההקשר של אופיו של היום ומסבירה את המצוות הכרוכות בו. הברכות של 'מלכויות', זכרונות ושופרות' – כמו מצות השופר בעצמה – זקוקות לביסוס ולחיבור ליום עצמו. חיבור זה מתפרש בעולם האגדה בדברי הגמרא: "אמרו לפני מלכויות כדי שתמליכוני עליכם ... ובמה

⁴ ירושלמי פיאה פ"א ה"א.

⁵ שם. והכוונה היא שיש 'שיעור' והגבלה לגמילות חסדים בממונו, כמובא בבבלי: "באושא התקינו, המבזבז – אל יבזבז יותר מחומש" (כתובות נ ע"א).

בשופר".⁶ החיבור שהמשנה עושה בין ראש השנה לבין יום הדין מסביר את סיום המסכת העוסקת ב"מלכויות זכרונות ושופרות".⁷

אם כנים דברינו, ניתן, אם כן, להשתמש בשיטה זו אף ביחס לפתיחת מסכת פאה. באופן דומה למסכת ראש השנה, גם כאן הפתיחה מסבירה את מהותה של המסכת, העוסקת במתנות עניים. הפתיחה האגדתית מעמידה את מצות מתנות עניים כחלק מגמילות חסדים, שהיא אחת המצוות שאין להן שיעור מחד ומאידך שכן הן בעולם הזה והן בעולם הבא. כלומר, המשנה באה לומר שמצות מתנות עניים היא אחת מהמצוות שאין להן שיעור וששכרן גם הוא ללא שיעור. האמירה של המשנה היא שגמילות חסדים עומדת בשורה אחת עם לימוד התורה, שהרי שניהם הם שני האיברים המשותפים לשתי הרשימות. זאת ועוד, הבנה זו של מבנה המשנה – הפותחת בביסוס מקומה של גמילות החסדים, ומתנות עניים כחלק ממנה – כחלק מתורת הגמול (שכר בעולם הבא ובעולם הזה), מתקשרת ומתחברת בצורה מעגלית לסיום המסכת:

וכל מי שאינו צריך ליטול ונוטל, אינו נפטר מן העולם עד שיצטרך לבריות. וכל מי שצריך ליטול ואינו נוטל, אינו מת מן הזקנה עד שיפרנס אחרים משלו, ועליו הכתוב אומר: 'ברוך הגבר אשר יבטח בה' והיה ה' מבטחו' (ירמיהו יז, י). וכן דיין שדן דין אמת לאמתו. וכל מי שאינו לא חגר ולא סומא ולא פסח ועושה עצמו כאחד מהם, אינו מת מן הזקנה עד שיהיה כאחד מהם, שנאמר: 'צדק צדק תרדוף' (דברים טז, כ). וכל דיין שלוקח שוחד ומטה את הדין אינו מת מן הזקנה עד שעניו כהות, שנאמר: 'ושוחד לא תקח כי השוחד יעור פקחים' וגו' (שמות כג, ח).⁸

הפתיחה של המסכת עסקה בשכר מצות צדקה, והסיום של המסכת עוסק בעונש לאותם הנוטלים מתנות שלא בדין ובשכר לאלו שלא נוטלים למרות שיכולים ליטול. מבנה מעגלי זה – פתיחת המסכת העוסקת בשכר של הנותן צדקה לעניים, והקובעת שזו מצוה שאין לה שיעור וגבול, וסיומה העוסק בגמול של הנוטלים בדין ושלא בדין – יוצר מעטפת לכל המסכת. נמצאנו אומרים, כי המשנה עיגנה את מצות פאה ומתנות עניים כחלק מגמילות חסדים, וככזו היא מצוה שהשכר עליה הוא בעולם הבא וגם בעולם הזה. כמו שראינו במסכת ראש השנה העיגון הזה נועד לפתור 'בעיה'. אף כאן במסכת פאה המשנה מנסה לענות תשובה. לכאורה, נתינת מתנות עניים פוגעת בשכר בעולם הזה שהרי האדם מפסיד את כספו, אך המשנה מדמה את מצות צדקה ללימוד תורה וכיבוד הורים שהן מצוות שנותנות שכר וכבוד גם בזה וגם בבא. המשנה האחרונה של המסכת מעמידה את נושא מתנות עניים כחלק מתורת הגמול. לא בכדי יש עניים ומסכנים. יש גמול, ולפיכך יש סיבה לעוניו או לסבלו של מאן דהו. אולם הבנה זו, שיש סיבה לעוניו של האדם, אינה פותרת את הזולת מחובתו לדאוג לו.⁹ תפקידו של האדם הוא לרחם על העניים ולזכות בהם,¹⁰ ולא להתעסק בשאלה מדוע יש עניים, או מדוע פלוני או אלמוני הוא עני או בעל מום.

⁶ ראש השנה לד ע"ב.

⁷ ראו דבריו של הרב ד"ר אברהם וולפיש, במאמרו: 'יום הדין בתורתם של תנאים', בתוך: **בראש השנה יכתבון: קובץ מאמרים על ראש השנה**, הוצאת תבונות, אלון שבות תשס"ג, עמ' 61-86, ובעיקר מעמ' 67 ואילך.

⁸ משנה פאה, ח, ט.

⁹ ראו את המחלוקת המפורסמת של רבי עקיבא וטורנוספרופוס בעניין זה, בבבא בתרא, י ע"א, ואכמ"ל.

¹⁰ זהו ביטוי רווח לנתינת צדקה לעני, המצוי במקורות הארצישראלים. וראו דברי המדרש: 'רבי תנחום ברבי חייה פתח: 'ביום טובה היה בטוב וביום רעה ראה, כי גם את זה לעומת זה עשה האלהים' (קהלת ז, יד). אם באת רעה לחבירך, ראה היאך לזכות בו ולפרנסו כדי שתקבל מתן שכרו. כך היה רבי תנחום ברבי חייה עושה, בשעה שאמו

ברישא של המשנה, חוץ מפאה, גמילות חסדים ותלמוד תורה, יש עוד שתי מצוות: הביכורים והראיון. הצד השווה בשתי מצוות אלו הוא שהן קשורות במקדש ובעבודתו. יתרה מכך, שתי מצוות אלו אמנם נוהגות רק בזמן שבית המקדש קיים, אך הן מבטאות את התקרבותו וביאתו של כל יהודי לפני ה'. הקשר העמוק בין שתי מצוות אלו בא לידי ביטוי גם בדמיון שבין תיאור השמחה בשמחת בית השואבה (המהווה את השיא של מצות ראייה ברגלים), כפי שמתואר בפרק ה במשנה מסכת סוכה, לבין תיאור השמחה בהבאת ביכורים, המובא בפרק ג במסכת ביכורים.

ניתן לומר על כל המצוות הכלולות ברשימה זו – בבחינת "כל דבר שהיה בכלל ויצא מן הכלל ללמד, לא ללמד על עצמו יצא אלא ללמד על הכלל כולו יצא"¹¹ – שהן עוסקות בדברים המביאים את האדם לראיית פני השכינה, והדברים אינם כה רחוקים. החיבור בין מצוות המקדש לצדקה אינו מקרי. חיבור זה עולה במפורש בדברי רבן יוחנן בן זכאי על כפרה ע"י עשיית חסד במקום ע"י הקרבנות, דברים הנאמרים על דברי המשנה באבות: "על שלשה דברים העולם עומד: על התורה ועל העבודה ועל גמילות חסדים"¹².

על גמילות חסדים, כיצד? הרי הוא אומר: 'כי חסד חפצתי ולא זבח' (הושע ו, 1). העולם מתחלה לא נברא אלא בחסד, שנאמר: 'כי אמרתי עולם חסד יבנה שמים תכין אמונתך בהם' (תהלים פט, ג). פעם אחת היה רבן יוחנן בן זכאי יוצא מירושלים והיה רבי יהושע הולך אחריו, וראו בית המקדש חרב. אמר רבי יהושע: אוי לנו על זה שהוא חרב, מקום שמכפרים בו עונותיהם של ישראל. אמר לו: בני, אל ירע לך, יש לנו כפרה אחת שהיא כמותה, ואיזה? זה גמילות חסדים, שנאמר: 'כי חסד חפצתי ולא זבח' (הושע ו, 1). שכן מצינו בדניאל איש חמדות שהיה מתעסק בגמילות חסדים. ומה הן גמילות חסדים שהיה דניאל מתעסק בהם? אם תאמר עולות וזבחים מקריב בבבל, והלא כבר נאמר: 'השמר לך פן תעלה עולותיך בכל מקום אשר תראה כי אם במקום אשר יבחר ה' באחד שבטיך שם תעלה עולותיך' (דברים יב, יג-יד). אלא מה הן גמילות חסדים שהיה מתעסק בהן? היה מתקן את הכלה ומשמחה, ומלווה את המת, ונותן פרוטה לעני, ומתפלל שלשה פעמים בכל יום ותפלתו מתקבלת ברצון, שנאמר: 'וְדַנְיָאֵל כְּדֵי יָדַע דֵּי יְרִישִׁים כְּתָבָא עַל לְבַיְתָהּ וְכוּיָן פְּתִיחָן לָהּ בְּעֵלְיָתָהּ נְגִד יְרוּשָׁלַם וְזַמְנִין תְּלָתָה כְּיוֹמָא הוּא פְּרַךְ עַל פְּרָכוּהִי וּמְצַלָּא וּמוֹדָא קָדָם אֱלֹהֵהּ כִּל קָבַל דֵּי תְּוֹא עֲבַד מִן קִדְמַת דְּנָה' (דניאל ו, א).¹³

רבן יוחנן זן זכאי טוען שהחסד והתפילה של דניאל הן שוות ערך לעבודת הקרבנות, המכפרת על האדם. הקישור בין מעשי החסד של דניאל לעובדת היותו מתפלל ומודה "קָדָם אֱלֹהֵהּ" – לפני אלוהיו, מעמיד גם את מעשי החסד כמעמידות את האדם לפני אלוהיו, בדיוק כמו מצות ראייה ומצות ביכורים.

לוקחת לו ליטרא אחת של בשר מן השוק, היתה לוקחת לו שתיים אחת לו ואחת לעניים, על שום 'גם את זה לעומת זה' – עשה הקב"ה עניים ועשירים כדי שיהיו זכין אלו לאלו. לפיכך משה מזהיר לישראל: 'וכי ימוך אחיך' (ויקרא כה, לה) "ויקרא רבה, פרשה לד, ה). כל הפרשה כולה עוסקת בנושא מתנות עניים, וראו להלן.

¹¹ כריתות ב ע"ב, ומקבילות.

¹² אבות א, ב.

¹³ אבות דרבי נתן, נוסח א, ד.

השלישייה שהמשנה בראש מסכת פאה בוחרת להביא, היא השלישייה של 'התורה העבודה וגמילות החסדים'. העבודה (עבודת המקדש) מיוצגת בכיכורים ובריאיין, התורה בתלמוד תורה, וגמילות החסדים בפאה ובגמילות חסדים. שלושתם מעמידים את העולם, אך בו בזמן גם מקרבים את האדם לשכינה. והא בהא תליא, שהרי העולם יכול להתקיים רק אם הוא לא מנותק מבוראו המחייבה. המצוות שאדם אוכל פירותיהם בעולם הזה והקין קיימת לו לעולם הבא הן ההתנהגויות הנכונות – הבאת שלום, גמילות חסדים וכדומה – ועמהן לימוד התורה. התורה היא המנחה את האדם להתנהגויות הללו.¹⁴ לכאורה אין מצוה מפורשת על הבאת שלום בין אדם לחברו, אלא שהדברים מתקשרים למשנה באבות: "הלל אומר: הוי מתלמידיו של אהרון אוהב שלום ורודף שלום, אוהב את הבריות ומקרבן לתורה".¹⁵ אהבת הבריות ואהבת השלום מתחברים לאהבת התורה הנותנת את ממד ההתגלות וממד ההנחיה.

הגישה שלמדנו במשנה פאה ובמשנה באבות בתורתם של התנאים היא הגישה שבאה לידי ביטוי בעולמם של האמוראים בדרשה שהובאה בפתיחת המאמר, על הפסוק: "אני בצדק (=בצדקה) אחזה פניך – אשבעה בהקיץ תמונתך". לא בכדי אנו מצווים – על פי פסוק זה – לתת צדקה קודם התפילה. התפיסה היא שהנתינה לעני היא פעולה שכמוה כעבודת המקדש. ומכאן התגלגלה האמירה הזו, אמירתו של רבי אלעזר, לעולם הפסיקה. כמעשהו של רבי אלעזר פסקו הרמב"ם,¹⁶ הטור¹⁷ והשולחן ערוך.¹⁸

סיכום לפרק זה:

נמצאנו אומרים, שהמשנה הראשונה במסכת פאה היא מועט המחזיק את המרובה, והיא מעמידה במילים מועטות את נתינת הצדקה כעבודת המקדש – נתינה לקב"ה, כמו גם ככיבוד הורים וכהבאת שלום בין אדם לחברו. המסגרת של המסכת – המשנה האחרונה והאחרונה – שואלת את שאלת הגמול בעניין היות אדם מסוים עני, ועונה שלמרות שיש גמול בעניין זה, אין זה מתפקידו של האדם לשאול מדוע יש עניים, אלא עליו לשאול כיצד הוא יכול להיטיב אתם ולשפר את מצבם. גישה זו באה לידי ביטוי באופן מעשי בדברי האמוראים והלאה בשרשרת חכמי הדורות.

ג. פתיחתו של הרמב"ם – צדקה כדבקות במידותיו של הקב"ה

נשווה לרמב"ם בהלכות מתנות עניים ונעיין בדבריו בפתיחת הפרק האחרון, העוסק בהלכות צדקה. הרמב"ם פותח את הלכות מתנות עניים בהגדרת המושג פאה, ואת פרק י', הפרק האחרון, הוא פותח כך:

חייבין אנו להזהר במצות צדקה יתר מכל מצוות עשה, שהצדקה סימן לצדיק¹⁹
זרע אברהם אבינו,²⁰ שנאמר: 'כי ידעתיו למען אשר יצוה את בניו לעשות צדקה'

¹⁴ כדברי הרמב"ם בפירושו למשנתנו (פאה א, א): "וכשתחקור זאת תמצא תלמוד תורה שקול כנגד כולם, כי בתלמוד תורה ידע האדם את כל זה, כמו שביארנו בהקדמה שהתלמוד מביא לידי מעשה".

¹⁵ אבות א, יב.

¹⁶ משנה תורה, הלכות מתנות עניים, י, טו.

¹⁷ ארבעה טורים, אורח חיים, צב; יורה דעה, רמט.

¹⁸ שולחן ערוך, יורה דעה, רמט, יד.

¹⁹ ראו להלן, הערה 21.

(בראשית יח, יט). ואין כסא ישראל מתכונן ודת האמת עומדת אלא בצדקה, שנאמר: 'בצדקה תכונני' (ישעיהו נד, יד). ואין ישראל נגאלין אלא בזכות הצדקה, שנאמר: 'ציון במשפט תפדה ושביה בצדקה' (שם א, כז). לעולם אין אדם מְעַנֵּי מִן הצדקה, ואין דבר רע ולא היוזק נגלל בשביל הצדקה שנאמר: 'והיה מעשה הצדקה שלום' (שם לב, יז). כל המרחם מרחמין עליו, שנאמר: 'ונתן לך רחמים ורחמך והרבך' (דברים יג, יח). וכל מי שהוא אכזרי ואינו מרחם, יחוש ליחסו, שאין האכזריות מצויה אלא בגויים, שנאמר: 'אכזרי המה ולא ירחמו' (ירמיהו נ, מב). וכל ישראל והנלוה עליהם כאחים הם, שנאמר: 'בנים אתם לה' אלהיכם' (דברים יד, א), ואם לא ירחם האח על האח, מי ירחם עליו? ולמי עניי ישראל נושאים עניהן, הלגויים ששונאים אותן ורודפים אחריהן? ! הא אין עניהם תלויות אלא לאחיהן.²¹

מה בין הפתיחה במשנה לפתיחתו של הרמב"ם במשנה תורה? הרמב"ם מדגיש את הייחודיות של עם ישראל במצות הצדקה ואת מעמדו של הנותן כשותף לקב"ה. אמנם, גם הרמב"ם מדבר על ההשפעה של הצדקה (מביאה לגאולה), אך אין בדברי הרמב"ם ענייני גמול, אלא שותפות בעם ישראל ושותפות בגאולתו: "ואין כסא ישראל מתכונן ודת האמת עומדת אלא בצדקה". הרמב"ם מעגן את מצות צדקה באברהם אבינו ובהיותנו שייכים לעם ישראל, עם שהוא בניו של הקב"ה. משמעות השייכות לעם ישראל היא מחד ברית גורל: אחווה וברית בין כל היחידים, בניגוד לגויים, ומאידך ברית ייעוד: דת האמת. האכזריות היא תכונה גויית. הקו המבדיל בין ישראל לעמים הוא החסד והצדקה. יש פה בנייה של מושג הצדקה על האחוה ועל שותפות הגורל והייעוד.²²

²⁰ השוו לדברי הרמב"ם, בהלכות דעות: "וכיצד ירגיל אדם עצמו בדעות אלו עד שיקבעו בו? יעשה וישנה וישלש במעשים עשושה על פי הדעות האמצעיות, ויחזור בהם תמיד עד שיהיו מעשיהם קלים עליו ולא יהיה בהם טורח עליו ויקבעו הדעות בנפשו. ולפי שהשמות האלו נקרא בהן היוצר והם הדרך הבינונית שאנו חייבין ללכת בה, נקראת דרך זו 'דרך ה', והיא שלמדה אברהם אבינו לבניו, שנאמר: 'כי ידעתי למען אשר יצוה את בניו ואת ביתו אחרי ושמרו דרך ה' לעשות צדקה ומשפט' (בראשית יח, ט), וההולך בדרך זו מביא טובה וברכה לעצמו, שנאמר: 'למען הביא ה' על אברהם את אשר דבר עליו' (שם)" (**משנה תורה**, הלכות דעות, א, ז); בהלכות עבדים: "מותר לעבוד בעבד כנעני בפרך, ואע"פ שהדין כך מדת חסידות ודרכי חכמה שיהיה אדם רחמן ורודף צדק ולא יכביד עולו על עבדו ולא יצר לו ויאכילהו וישקהו מכל מאכל ומכל משתה... וכן לא יבזהו ביד ולא בדברים לעבדות מסרן הכתוב לא לבושה. ולא ירבה עליו צעקה וכעס, אלא ידבר עמו בנחת וישמע טענותיו. וכן מפורש בדרכי איוב הטובים שהשתבח בהן: 'אם אמאס משפט עבדי ואמתי בריבם עמדי הלא בבטן עושני עשהו ויכוננו ברחם אחד' (איוב לא, יג-טו). ואין האכזריות והעזות מצויה אלא בגויים הערלים, אבל זרעו של **אברהם אבינו**, והם ישראל, שהשפיע להם הקב"ה טובת התורה וצוה אותם בחקים ומשפטים צדיקים – רחמנים הם על הכל. וכן במדותיו שלהקב"ה שצונו להדמות בהם הוא אומר: 'ורחמיו על כל מעשיו' (תהלים קמח, ט). וכל המרחם מרחמין עליו, שנאמר: 'ונתן לך רחמים ורחמך והרבך' (דברים יג, יח)" (שם, הלכות עבדים, ט, ח); ובהלכות אָבֵל: "שכר הלוי מרובה מן הכל, והוא החק שחקקו **אברהם אבינו** ודרך החסד שנהג בה: מאכיל עובדי דרכים ומשקה אותן ומלוה אותם. וגדולה הכנסת אורחים מהקבלת פני שכניה, שנאמר: 'זירא והנה שלשה אנשים' (בראשית יח, ב), ולוויים יותר מהכנסתם. אמרו חכמים: כל שאינו מלוה כאילו שופך דמים" (שם, הלכות אָבֵל, יד, ב). דברים אלו של הרמב"ם מעמידים את אברהם כאיש השלם במידות וכנומל חסדים. על סמך דבריו אלו הוא מעמיד גם את הלכות מתנות עניים כחלק ממורשתו של אברהם אבינו. אברהם הוא הדמות של איש השָׁכֵל, השלם במידותיו והמעמיד אומה שלמה כזו. זוהי דרך ה' של הרמב"ם. וראו גם את תשובת הרמב"ם לרבי עובדיה הגר, **אגרות הרמב"ם**, מהדורת שילת, א, עמ' רלג-רלה (= **שו"ת הרמב"ם**, רצג).

²¹ **משנה תורה**, הלכות מתנות עניים, י, א-ב. כל המובאות ממשנה תורה הן על פי הנוסח המופיע במהדורת 'אור ישועה', ניסן תשס"ט.

²² כמובן, המושגים 'ברית גורל' ו'ברית ייעוד', לקוחים מדברי הרי"ד סולובייצ'יק במאמרו 'קול דודי דופק', בתוך: **איש האמונה**, מוסד הרב קוק, ירושלים.

הרמב"ם, אומן הסיודור והניסוח, מדבר כאן על זרע אברהם ועל כינון דת האמת, ואלו אינן אמירות מקריות. בפתיחה להלכות עבודה זרה שבספר הראשון במשנה תורה, ספר המדע, הרמב"ם מעמיד את אברהם אבינו כתחילה וראש למתקני העולם, אחרי שהעולם טעה ותעה אחרי עבודה זרה, והוא מסיים את חיבורו בהלכות מלכים, בהלכות העוסקות במלך המשיח, המעמיד את מלכות ישראל ומכונן את דת האמת. המעגליות הזו מעמידה את עם ישראל כזרע אברהם ההולך ומנחיל את דת האמת לעולם.²³ והנה כאן, בהלכות צדקה, מסביר הרמב"ם כיצד הנחלת דת האמת באה במצות הצדקה שהיא סימן לזרע אברהם. עם ישראל הוא ההולך בדרכי ה', וממילא מצות הצדקה, המיוחדת לעם ישראל בתור התנהגות מוסרית נעלה, היא הליכה בדרכי ה' והגשמת הייעוד של ה' לאברהם אבינו.²⁴

"עניי ישראל נושאים עניניהן" לאחיהם, נשמע כמעט כמו: נושאים עיניהם לשמים, וכן "אין עיניהם תלויות אלא לאחיהן", מזכיר את "עינינו לך תלויות עד שתחננו" מתפילת ראש השנה. הרמב"ם רואה בצדקה הזדמנות להידמות לבורא: "מה הוא רחום וחנון, אף אתה רחום וחנון",²⁵ ובכך הוא מעגן את מצות הצדקה, שמשמעה: אימוץ כולל של המידות הטובות, מידות שהן לנו ירושה מאברהם אבינו.²⁶ זאת לעומת המשנה, הבונה את משמעות הצדקה על נתינה לקב"ה וראיית פניו. הפאה וגמילות חסדים עומדות בשורה אחת עם מצוות הקשורות לנתינה לגבוה או המהוות קשר עם הקב"ה: הביכורים, הראיון ותלמוד תורה.

סיכום לפרק זה:

מצאנו במשנה וברמב"ם שני שורשים שונים למידת החסד, ובהתאמה, מצאנו שתי אמירות שונות על השפעתה של גמילות חסדים. במשנה, הצדקה וגמילות חסדים מבוססות על 'העבודה', עבודת ה' שכמוה קרובן וכלימוד תורה, ומכך נובע גם שכרו של האדם. גמילות

²³ ולא בכדי הרמב"ם פותח כל ספר באמירתו של אברהם אבינו "בשם ה' אל עולם". וראו: מאשה טורנר, 'אברהם אבינו בהגותו של הרמב"ם', בתוך: **אברהם אבי המאמינים: דמותו בראי ההגות לדורותיה**, אוניברסיטת בר-אילן, 2003, עמ' 143-154, ואכמ"ל.

²⁴ ראו לעיל, הערה 20.

²⁵ מכילתא דרבי ישמעאל, בשלח, מסכתא דשירה, פרשה ג, ד"ה זה אלי.

²⁶ השו"ת דברי בעל תורה תמימה (שמות כד, יב, הערה ל): "כבר נתעוררו בספרי הראשונים ואחרונים למה אין מברכין על כמה מצוות, כמו על צדקה וגמילות חסד והשבת אבדה ובקור חולים וכדומה, והרבה טעמים וסברות נאמרו בזה. ולדעתי נראה פשוט, משום דבכלל לשון הברכה 'אשר קדשנו במצותיו וצונו' מורה דבמצוה זו שאנו עושים אנו מקודשים ומובדלים משארי האומות שאינן נוהגות כן. והנה זה במצות שבין אדם למקום, כמו תפלין וציצית וסוכה וולב וכדומה, שאינן נוהגים באומות. משא"כ [=מה שאין כן] במצות שבין אדם לחבירו כאלה שחשבו, הרי הן נוהגות גם באומות ולא שייך על זה אשר קדשנו במצותיו, כלומר שהבדילנו, אחרי שאין אנו מובדלים בהן משארי האומות המתקנות. ונראה אשר אל סברא זו כיוון הרמב"ם בפ"א ה"ב מברכות, שכתב: 'כל מצות עשה שבין אדם למקום מברך' וכו', וכתב הכ"מ וז"ל [=הכסף משנה וזה לשונו]: 'ודקדק רבינו לכתוב 'שבין אדם למקום', לומר דבמצות שבין אדם לחבירו כגון עשיית צדקה וכדומה אין מברכין עליהן, עכ"ל [=עד כאן לשונו], ולא ביאר בטעם וסברא, וע"פ באורנו הדברים מאירים. והנה אע"פ שיש איו מצוות יוצאות מכלל זה, אך אולי יש בהם טעם מיוחד, אבל כללות הדברים קרוב לודאי שכן הוא כמש"כ [=כמו שכתבת]. בעל תורה תמימה סובר שמצוות שבין אדם לחברו שייכות בכל האומות, ואילו בדברי הרמב"ם יש דגש מיוחד על שיוכו דווקא של זרע אברהם במצוות הללו, ולפחות במצות צדקה. אמנם יש לציין, שהרמב"ם ראה בכל מי שמצטרף לעם ישראל ולדרכו, את ממשית דרכו של אברהם אבינו, שהוא "אב לזרעו הכשרים ההולכים בדרכיו... ולכל הצדיקים הנלוים על ה' הלך בדרכיו (הגרים)" (**אגרות הרמב"ם**, מהדורת שילת, א, עמ' רלד-רלה). זה כמובן הולם את תפיסתו ש"בית אברהם" כלל לא רק את בני משפחתו אלא "אלפים ורבבות" שהצטרפו לקריאתו בשם ה', כמובא בפרק א של הלכות עבודה זרה. **הערת העורך**: וראו בחיבורו של תלמיד הישיבה, אריאל פינקלשטיין, **דרך המלך**, ישיבת נתיבות, תשע"א, עמ' 60-70, שמצות צדקה ומצוות דומות לה (כמו: השבת אבדה, לא תעמוד על דם רעך) מייחדות את החוקה היהודית לעומת חוקות אחרות, שכן הן מצוות על התחום המוסרי של לקיחת אחריות על הזולת, לעומת חוקות שאר העמים, שדנות בדיני נזקים שאדם גורם לחברו, אך אינן מחייבות את האדם להתנהגות מוסרית של דאגה לאחר.

החסד כמוה כעבודת ה', והיא מהווה קרבה לה', "כי חסד חפצתי ולא זבח"²⁷. בנוסף, הצדקה היא גם חלק מתורת הגמול, והיא גם קבלת פני שכינה כעבודה מעבודות הקודש. לעומת זאת, אצל הרמב"ם גמילות החסד נובעת מציווי התורה לאברהם ללכת בדרך ה', דרך של מידות שהן נגזרת של התגלות ה' לאברהם אבינו ובחירתו בו. גמילות החסד היא אפוא פעולה של האדם על עצמו. האדם הרוצה להיות שלם, הופך את עצמו לדבק במידותיו של הקב"ה וממילא לגומל חסדים. ההתגלות שבגמילות חסד, היא העובדה שאדם מגלה את המידות הנעלות שבו, שהן הן מידותיו של הקב"ה. הרמב"ם מבסס את גמילות החסד על מושג האחוה הקיים בעם ישראל, על ברית הגורל ועל ברית הייעוד של עם ישראל. הרחמנות היא התכונה הישראלית הטבועה בנו (כחלק מהיותנו זרע אברהם הדבק באלוקים) מחד, ומאידך, היא מעידה על השותפות האקטיבית של האדם עם פעולותיו של הקב"ה: מה הוא רחום חנון אף אתה רחום וחנון.

ד. "רצה האלהים את מעשיך" – צדקה כהתגלות

מעשה נוכל להבין את הסוגיה בהמשך, העוסקת בנתינת צדקה של גוי:

תניא, אמר להן רבן יוחנן בן זכאי לתלמידיו: בני, מהו שאמר הכתוב: 'צדקה תרומם גוי וחסד לאומים חטאת' (משלי יד, לד)?

נענה רבי אליעזר ואמר: 'צדקה תרומם גוי' - אלו ישראל, דכתיב: 'ומי כעמך ישראל גוי אחד בארץ' (שמואל ב' ז, כג), 'וחסד לאומים חטאת' - כל צדקה וחסד שאומות העולם עושין חטא הוא להן, שאינם עושין אלא להתגדל בו, כמו שנאמר: 'די להוון מהקרבין ניהוחין לאלהה שמיא ומצליין לחיי מלכא ובנוהי' (עזרא ו, י).²⁸ ודעביד הכי לאו צדקה גמורה היא?! והתניא: האומר סלע זה לצדקה בשביל שיחיה בני, ובשביל שאזכה לעולם הבא - הרי זה צדיק גמור! לא קשיא: כאן בישראל, כאן בעובד כוכבים.

נענה רבי יהושע ואמר: 'צדקה תרומם גוי' - אלו ישראל, דכתיב: 'ומי כעמך ישראל גוי אחד', 'וחסד לאומים חטאת' - כל צדקה וחסד שאומות העולם עושין חטא הוא להן, שאין עושין אלא כדי שתמשך מלכותן, שנאמר: 'להן מלכא מלכי ישפר עליך וחסידך בצדקה פרוק ועויתך במיחן עניין הן תהוי ארכא לשלותיך' וגו' (דניאל ד, כד).²⁹

נענה רבן גמליאל ואמר: 'צדקה תרומם גוי' - אלו ישראל, דכתיב: 'ומי כעמך ישראל' וגו', 'וחסד לאומים חטאת' - כל צדקה וחסד שגויים עושין חטא הוא להן, שאין עושין אלא להתיהר בו, וכל המתיהר נופל בגיהנם, שנאמר: 'זד יהיר ליץ שמו עושה בעברת זדון' (משלי כא, כד), ואין עברה אלא גיהנם, שנאמר: 'יום עברה היום ההוא' (צפניה א, טו).

²⁷ הושע ו, ו.

²⁸ תרגום: אשר יהיו מקריבים ניהוחים לאלוהי השמים ומתפללים לחיי המלך ובניו. בפסוק זה מתואר סופו של הצו (שבפסוקים ח-י) של דריוש מלך פרס לתרום כסף למקדש, כדי שישתמשו בו להקרבת קורבנות ולתפילה עבור חיי המלך ובניו.

²⁹ תרגום: לכן המלך, עצתי יטיב עליך, וחסדיך בצדקה פדה, ועוונותיך בחנינת עניים, כך תהיה ארכא לשלוותך. כאן דניאל מציע לנבוכדנאצר לתת צדקה כדי שתימשך מלכותו. עצה זו תידון בהרחבה בהמשך המאמר.

אמר רבן גמליאל: עדיין אנו צריכין למודעי. רבי אליעזר המודעי אומר: 'צדקה תרומם גוי' - אלו ישראל, דכתיב: 'ומי כעמך ישראל גוי אחד', 'וחסד לאומים חטאת' - כל צדקה וחסד שגויים עושין חטא הוא להן, שאין עושין אלא לחרף אותנו בו, שנאמר: 'ויבא ויעש ה' כאשר דבר כי חטאתם לה' ולא שמעתם בקולו והיה לכם הדבר הזה' (ירמיהו מ, ג).
נענה רבי נחוניא בן הקנה ואמר: 'צדקה תרומם גוי וחסד' - לישראל, ו'לאומים' - 'חטאת'. אמר להם רבן יוחנן בן זכאי לתלמידיו: נראין דברי רבי נחוניא בן הקנה מדברי ומדבריכם, לפי שהוא נותן צדקה וחסד לישראל, ו'לאומים חטאת'.³⁰

כל התנאים מסכימים כי נתינת הצדקה של הגויים אינה טובה, אלא שנחלקו התנאים מפני מה: רבי אליעזר - עושים להתגדל בו; רבי יהושע - עושים כדי שתימשך מלכותן; רבן גמליאל - עושים להתייהר; רבי אלעזר המודעי - עושים כדי לחרף את ישראל, כלומר עשייה שהיא בנויה על שנאה; רבי נחוניא בן הקנה - הם בכלל לא עושים צדקה אלא רק חטאת.³¹ המשותף לכלל הדעות הללו היא התפיסה שהכוונה השלילית הקיימת בצדקתם של הגויים פוגעת במעשה הצדקה. נשים לב, שהגמרא אומרת בהערה על דברי רבי אליעזר - והדברים אינם מדברי התנאים - שהנותן סלע לצדקה "בשביל שיחיה בני" הריהו צדיק גמור. אך נראה שהתנאים אינם סוברים כך. בתורתם של התנאים, כוונה שלילית במעשה המצוה נחשבת כמחשבת פיגול הפוסלת את הקרבן. הברייתא המאפשרת סלע לצדקה בשביל שיחיה בני לא אומרת שזוהי צדקה מעולה, אלא רק קובעת שאין בכך פגיעה במעשהו של האדם ושמעשה זה נחשב לו למצוה.³²

על כך יש מקום להביא את דברי מדרשי התנאים:

מעשה בחסיד אחד ששכח עומר בתוך שדהו, ואמר לבנו: צא והקריב עלי פר לעולה ופר לשלמים. אמר לו: אבא, מה ראית לשמוח במצוה זו מכל מצות האמורות בתורה.

אמר לו: כל מצות שבתורה נתן לנו המקום לדעתנו, זו שלא לדעתנו, שאילו עשינוה ברצון לפני המקום לא באת מצוה זו לידינו. אמר לו: הרי הוא אומר: 'כי תקצור קצירך' וגו' (דברים כד, יט), קבע לו הכתוב ברכה.³³ והלא דברים קל וחומר, מה אם מי שלא נתכוון לזכות וזכה מעלין עליו כאילו זכה, המתכוין לזכות וזכה על אחת כמה וכמה.

³⁰ בבא בתרא י ע"ב. **הערת העורך:** על סוגיה זו של קבלת צדקה מגויים, ראו מאמרו של הרב יעקב מדן: 'קבלת צדקה מגוי', המתפרסם בגיליון זה.

³¹ יש להעיר שרבן יוחנן בן זכאי עצמו, לעומת תלמידיו, אומר בהמשך הגמרא שם: "כשם שהחטאת מכפרת על ישראל, כך צדקה מכפרת על אומות העולם".

³² רק הגמרא, המקשה ומתרצת, רואה בכך מעשה משובח. מסתבר שיש כאן הבדל בין תורתם של תנאים, הרואים בצדקה קרבן הצריך להיות נקי מכל פסול, לבין שיטת האמוראים, וזה דורש דיון נפרד ואכמ"ל.

³³ דברים כד, יט: "כי תקצר קצירך בשדה ושכחת עמר בשדה לא תשוב לקחתו לגר ליתום ולאלמנה יהיה למען יברך ה' אלהיך בכל מעשה ידיך".

כיוצא בו, 'ואם נפש כי תחטא ועשתה' וג' (ויקרא ה, יז) 'והביא איל תמים' וג' (שם, יח).³⁴ והלא דברים קל וחומר, מה אם מי שלא נתכוון לחטוא ולא חטא מעלין עליו כאילו חטא, המתכוון לחטוא וחטא על אחת כמה וכמה.³⁵

רבי אומר: הרי הוא אומר: 'ואשר יבוא את רעהו ביער לחטוב עצים ונדחה ידו בגרון לחרות העץ ונשל הברזל מן העץ ומצא רעהו ומת הוא ינוס' (דברים יט, ה). קבע הכתוב פיקוח נפש למי שבא לידו ספק נפש ולא ידע. אמור מעתה, המגבה הצדקות, והמפרנס את העניים, והגומל חסדים על אחת כמה וכמה תינתן לו נפשו.

רבי אלעזר בן עזריה אומר: הרי הוא אומר: 'כי תקצור קצירך בשדך ושכחת עומר בשדה לא תשוב לקחתו לגר ליתום ולא למנה יהיה למען יברכך ה' אלהיך' (שם כד, יט). קבע הכתוב ברכה למי שבא לידו מצוה בלא ידיעה. אמור מעתה, היתה סלע צרורה לו בכנפיו ונפלה ממנו, מצאה העני ומתפרנס בה, הרי הכתוב קובע לו ברכה כשוכח עומר בתוך שדהו.³⁶

התנאים, כמו גם החסיד בתוספתא פאה, רואים מצוה בצדקה שנעשית שלא לדעת. לכאורה כיצד ניתן לצוות על מצוה שאיננה בדעת? מסתבר, כי בנתינה כזו יש השגחה מלמעלה, כיון שזו פעולה שהיא לרצונו של הקב"ה. נתינת צדקה שלא לדעת כמוה כמחווה מהקב"ה שאכן מעשינו רצויים לפניו, שהרי הוא מביא על דינו עשיית מעשה חסד, דבר שהוא מדרכיו ומרצונו לפעול בעולם.³⁷ זאת ועוד, החסיד מודה בשני קרבנות על עצם קיום מצוות השכחה. הודאה שכזו יכולה לבוא רק על התגלות גדולה. וממילא יוצא לנו, שעצם קיום המצוה ע"י הצדיק כמוה כהתגלות השכינה עבורו.

ובכיוון ההפוך, אם נותנים צדקה למי שלא צריך לתת לו, אין בדבר ברכה, ומעשה זה אינו מתקבל לרצון לפני הקב"ה:

ואמר רבי יצחק: מאי דכתיב: 'רודף צדקה וחסד ימצא חיים צדקה וכבוד' (משלי כא, יד)? משום ד'רודף צדקה' 'ימצא צדקה'? אלא לומר לך: כל הרודף אחר צדקה - הקדוש ברוך הוא ממציא לו מעות ועושה בהן צדקה. רב נחמן בר יצחק אמר: הקדוש ברוך הוא ממציא לו בני אדם המהוגנים לעשות להן צדקה, כדי לקבל עליהם שכרו. לאפוקי מאי? לאפוקי מדדרש רבה. דדרש רבה, מאי דכתיב: 'ויהיו מוכשלים לפניך בעת אפך עשה בהם' (ירמיהו יח, כג)? אמר ירמיה לפני הקדוש ברוך הוא: רבונו של עולם, [אפילו] בשעה שכופין את יצרן ומבקשין לעשות צדקה לפניך, הכשילם בבני אדם שאינן מהוגנין, כדי שלא יקבלו עליהן שכר.³⁸

³⁴ ויקרא ה, יז-יח: 'ואם נפש כי תחטא ועשתה אחת מכל מצות ה' אשר לא תעשינה ולא ידע ואשם ונשא עונו. והביא איל תמים מן הצאן בערךך לאשם אל הפהן וכפר עליו הפהן על שגגתו אשר שגג והוא לא ידע ונסלח לו'.

³⁵ תוספתא פאה, ג, ח.

³⁶ ספרא, ויקרא, דיבורא דחובה, פרשה יב.

³⁷ זוהי המשמעות העמוקה של זריחת השמש בסיפור על אבא תחנה חסידא (ראו להלן). העובדה שהוא נכנס לעירו לפני כניסת השבת (בגלל זריחת השמש) – כלומר, מעשה החסד שלו לא גרם לו לחילול שבת – מעידה שמעשיו רצויים לפני הקב"ה.

³⁸ בבא בתרא ט ע"ב.

כלומר, הכוונה איננה הכול, אלא יש צורך במעשה שיהיה לרצון. אם נדמה דבר זה לעניין אחר, הרי שניתן לדמותו לתפילה:

המתפלל וטעה סימן רע לו ואם שליח צבור הוא סימן רע לשולחיו מפני ששולחו של אדם כמותו. אמרו עליו על רבי חנינא בן דוסא, שהיה³⁹ מתפלל על החולים ואומר: זה חי וזה מת. אמרו לו: מנין אתה יודע? אמר להם: אם שגורה תפילתי בפי יודע אני שהוא מקובל, ואם לאו יודע אני שהוא מטורף.⁴⁰

שאלת קבלת התפילה, היא שאלה שלאדם בעולם התחתון אין עליה תשובה. הוא מחפש סימנים, והסימנים הם בעצם התפילה. תפילה ההולכת 'חלק', ללא טעויות, היא תפילה שיש בה סייעתא דשמיא ולכן היא מתקבלת, ואילו תפילה עם קשיים ומכשולות, מסתבר שהיא אינה לרצון.

כך הדבר גם עם עבודת המקדש:

תנו רבנן: ארבעים שנה שמש שמעון הצדיק היה גורל עולה בימין. מכאן ואילך, פעמים עולה בימין פעמים עולה בשמאל; והיה לשון של זהורית מלבין. מכאן ואילך, פעמים מלבין פעמים אינו מלבין; והיה נר מערבי דולק. מכאן ואילך, פעמים דולק פעמים כבה; והיה אש של מערכה מתגבר, ולא היו כהנים צריכין להביא עצים למערכה חוץ משני גזירי עצים, כדי לקיים מצות עצים. מכאן ואילך, פעמים מתגבר פעמים אין מתגבר, ולא היו כהנים נמנעין מלהביא עצים למערכה כל היום כולו; ונשתלחה ברכה בעומר ובשתי הלחם ובלחם הפנים, וכל כהן שמגיעו כזית יש אוכלו ושבע, ויש אוכלו ומותר. מכאן ואילך, נשתלחה מאירה בעומר ובשתי הלחם ובלחם הפנים, וכל כהן מגיעו כפול.⁴¹

השגחת ה' וברכתו באים לידי ביטוי בקיום המצוה בצורתה המהודרת. הדבר בא לידי ביטוי הן בקרבן הן בתפילה והן במצות צדקה. בכל תחום, מבחן המעשים הוא אם הם לרצון, והסימן לכך הוא כאשר הם מתקבלים וכאשר הם יוצאים בצורתם המהודרת והטובה. האדם עושה את מעשהו, ומשמים אומרים לו האם הוא לרצון או שמא לא.

אם בתחילת דברינו ראינו את מעשה הצדקה כיוצר ראיית פני שכינה, עתה אנו רואים דרגה גבוהה יותר בפרשנות של צדקה כראיית פני שכינה: כאשר אדם זוכה ומעשיו רצויים לפני הקב"ה הוא זוכה לקיים מצוות צדקה – הוא זוכה לראות פני שכינה, עד כדי כך שעליו להביא קרבן תודה הדומה לקרבן ראייה המביא מי שעולה רגל.

ה. 'פרשת דרכים' – הדרך לקרבת ה' שבצדקה

סיפורי המדרש הולכים בכיוונים דומים:

³⁹ כך בכתבי היד. בדפוס: כשהיה.

⁴⁰ משנה ברכות, ה, ה.

⁴¹ יומא לט ע"א. באופן דומה גם מצות סוכה נידונית כ'לרצון' או להפך. אם יורד גשם בזמן הישיבה בסוכה, הרי המצוה היא כ"עבד שבא למזוג כוס לרבו ושפך לו (רבו) קיתון על פניו" (משנה סוכה, ב, ט). על הקשר שבין הסוכה לעבודת הקרבנות עמד בהרחבה הרב ד"ר יעקב נגן, בספרו: **מים, בריאה והתגלות: חג הסוכות במחשבת ההלכה**, הוצאת גילוי – ישיבת עתניאל, תשס"ח, ובפרט בפרק הראשון.

1. אבא תחנה חסידא

אבא תחנה חסידא⁴² נכנס לעירו ערב שבת עם חשיכה, וחבילתו מונחת לו על כתפו.⁴³
 ומצא (קודם לכן) מוכה שחין⁴⁴ אחד מוטל בפרשת דרכים.
 אמר ליה: רבי, עשה עמי צדקה והכניסני לעיר.
 אמר (לעצמו): אם אני מניח חבילתי מהיכן אתפרנס אני וביתי?
 ואם אני מניח את מוכה שחין אני מתחייב בנפשי!
 מה עשה? המליך יצר טוב על יצר רע והכניסו למוכה שחין לעיר,
 ובא ונטל את חבילתו, ונכנס עם דמדומי חמה.
 והיו הכל תמהין ואומרים: זה הוא אבא תחנה חסידא?
 אף הוא הרהר בלבו ואמר: תאמר שמא חללתי את השבת?
 באותה שעה הזריח הקב"ה את החמה,⁴⁵ דכתיב: 'וזרחת לכם יראי שמי שמש צדקה' וגו' (מלאכי ג, כ).
 באותה שעה הרהר בלבו ואמר: תאמר שלא נתקבל שכרי?
 יצתה בת קול ואמרה לו: 'לך אכול בשמחה לחמך ושתה בלב טוב יינך כי כבר רצה האלהים את מעשיך' (קהלת ט, ז), נתקבל שכרך.⁴⁶

הסיפור נע בציר שבין התלבטות להתלבטות. ראשית, התלבטות האם לעזור למוכה השחין; אחר כך, בשעה שכבר היה מאוחר, מתלבט אבא תחנה האם לחזור לקחת את חבילתו או לא;⁴⁷ ולבסוף, האם קיבל שכרו על מעשהו. מצד שני, אין בסיפור הבטחת גמול בעולם הבא. מהו אם כן השכר? שכרו של אבא תחנה הוא עצם קיום המצוה. קרבת ה' היא בנתינת הצדקה, בהבנה שה' מאפשר לו לאדם לקיים מצוות. קיום המצוה ואי חילול השבת הם הביטויים לקבלת פני שכינה. כלומר, הנתינה לעני לא פגעה בקרבת ה', אדרבה, מתברר שהיא הביאה לקבלת פני השכינה.

מבחינה זו הסיפור תואם את הכיוון שבו הלכנו, שבו הצדקה מביאה לידי ראיית פני שכינה. בסיפור זה ראיית פני שכינה היא בקבלת השבת ובנס שנעשה לו. אלא שבניגוד לאמור לעיל, הסיפור מראה שהדברים אינם פשוטים אלא מסובכים: הטוב והרע אינם ברורים, אלא יש

⁴² רומז לאבא חלקיה. ראו להלן.

⁴³ בדומה לחסידא דכפר אימי שמופיע בירושלמי (תעניות פ"א ה"ד), ולאבא חלקיה המופיע במקבילתו בבבלי (תענית כג ע"א), הנושאים חבילה על כתפיהם, גם חסיד זה נכנס לעיר מהשדה, כניסה המעמידה את אנשי העיר אל מול בני ביתו, ואף עליו הבריות רינגו כיון שלא הבינו את מעשהו. בסיפור שלנו החסיד מתייחס לעני מוכה השחין, בניגוד לאבא חלקיה ולחסידא דכפר אימי שלא התייחסו לחכמים שבאו לבקש מהם להתפלל על הגשמים. לחכמים, כמו גם לבני העיר, אפשר לא להתייחס, אך לעני יש חובה להתייחס. מדוע? כי מעמדו הוא הנמוך ביותר, וכדברי הגמרא בסוטה על כך שהקב"ה 'יורד' אל העני: "אני את דכא" (סוטה ה ע"א).

⁴⁴ מקביל למוכה השחין שבסיפור נחום איש גמזו (תענית כא ע"א; ירושלמי פאה פ"ח ה"ח). גם שם מתמודדים עם ההתבוננות במוכה השחין וההיענות לפנייתו. כך גם בסיפור על פלימו (קידושין פא ע"א-ע"ב), שהדחייה הפיזית של העני-השטן גרמה לפלימו לביישו.

⁴⁵ כנקדימון בן גוריון בשעתו, ראו: תענית יט ע"ב - כ ע"א.

⁴⁶ קהלת רבה, פרשה ט, ד"ה א [ז] לך. וראו ניתוחה של יעל מאלי לאגדה זו: 'מוטל בפרשת דרכים' – עיון בסיפור אגדה על אבא תחנה חסידא, בתוך: דרך אגדה, ז-ח (תשס"ד-תשס"ה), מכללת אפרתה, ירושלים, עמ' 104-85.

⁴⁷ אמנם התלבטות זו אינה נזכרת בפירוש, אבל מסתבר שאמירתם של אנשי העיר כמו גם שאלתו של אבא תחנה – האם חיללתי את השבת – הם גם ההתלבטות שלו בטרם יעשה את המעשה.

'פרשת דרכים' והתלבטות. מהי 'פרשת דרכים'? מדוע אבא תחנה עומד בהתלבטות בפני ההחלטה, ואין הדבר פשוט לו שהוא צריך לעזור למוכה השחין, השוכב מוטל בצד הדרך? ההתלבטויות הן חלק מן האמביוולנטיות של העולם הזה:

את זו דרש רבי מנחם בר יוסי: 'כי נר מצוה ותורה אור' (משלי ו, כג) - תלה הכתוב את המצוה בנר ואת התורה באור. את המצוה בנר, לומר לך: מה נר אינה מגינה אלא לפי שעה, אף מצוה אינה מגינה אלא לפי שעה; ואת התורה באור, לומר לך: מה אור מגין לעולם, אף תורה מגינה לעולם. ואומר: 'בהתהלךך תנחה אותך' וגו' (שם, כב), 'בהתהלךך תנחה אותך' - זה העוה"ז, 'בשכבך תשמור עליך' (שם) - זו מיתה, 'והקיצות היא תשיחך' (שם) - לעתיד לבא.

משל, לאדם שהיה מהלך באישון לילה ואפילה, ומתיירא מן הקוצים ומן הפחתים ומן הברקנים ומחיה רעה ומן הלסטיין, ואינו יודע באיזה דרך מהלך. נודמנה לו אבוקה של אור ניצל מן הקוצים ומן הפחתים ומן הברקנים, ועדיין מתיירא מחיה רעה ומן הליסטיין ואינו יודע באיזה דרך מהלך. כיון שעלה עמוד השחר ניצל מחיה רעה ומן הליסטיין, ועדיין אינו יודע באיזה דרך מהלך. הגיע לפרשת דרכים, ניצל מכולם.⁴⁸

רבי מנחם בר יוסי אומר שהעולם הזה דומה להליכה בדרך לא ידועה, ופרשת דרכים היא סופה של ההתלבטות.⁴⁹ בסיפורנו, 'פרשת דרכים' היא ההתלבטות עצמה. בין כך ובין כך, העולם הזה מייצר התלבטויות וניסיונות, והאדם אינו יודע במה לבחור. בסיפורנו, הצדקה היא משימה של האדם לעשות טוב, ולא להתחייב בנפשו אם לא יעשה את המעשה הנכון: לעזור לאותו מוכה שחין. כנגד 'דרך' הצדקה, עומדת 'דרך' השבת ו'דרך' הפרנסה. בסיפור הירושלמי, נחום איש גמזו ההולך לבית חמוי אומר לעני להמתין,⁵⁰ ואילו בסיפור שלפנינו אבא תחנה מבין ולומד ואינו מבקש מהעני להמתין.

החסיד הוא דמות מתלבטת העומדת בפרשת דרכים – תרתי משמע. למעשה, כל הסיפור הוא סיפור של התלבטויות. בשלב הראשון הוא פוגש בעני מוכה השחין.⁵¹ מה ההתלבטות? בשלב ראשון נראה כי השאלה היא: המשפחה מול העני האנונימי.⁵² אולם אבא תחנה חסידא מעביר את השאלה ואומר: השאלה היא אחרת – חיי שעה אל מול חיי עולם. זוהי פרשת הדרכים, וזהו "המליך יצר טוב על יצר רע". מתי מלכתחילה אבא תחנה פסק מעבודתו ותכנן להיכנס העירה – האם לפני כולם או אחרי כולם? מסתבר שבדרך כלל הוא היה נכנס לפני כולם, שהרי אנשי העיר ציפו לראות אותו מוקדם יותר. זאת ועוד, הוא הספיק להיכנס ולחזור ולהיכנס לפני כניסת השבת. מסתבר שאבא תחנה רצה להקפיד בהכנות לשבת ולכן הסתפק בפחות זמן לפרנסת ביתו, והנה עליו להקריב קרבן נוסף: לוותר על ההכנות לשבת כראוי.

⁴⁸ סוטה כא ע"א.

⁴⁹ 'פרשת דרכים' מרמזת על יום המיתה, כמאמרו של רבן יוחנן בן זכאי לתלמידיו לפני פטירתו: "ולא עוד, אלא שיש לפני שני דרכים, אחת של גן עדן ואחת של גיהנם, ואיני יודע באיזו מולכים אותי" (ברכות כח ע"ב). גם בסיפורנו אלו הדרכים – לגן עדן ולגיהנם – אלא שלא מדובר ביום המיתה, אלא ביום-יום.

⁵⁰ ראו לעיל, הערה 44.

⁵¹ מוכה השחין נמצא בתחתית המדרג החברתי (ראו דבריה של יעל מאלי במאמרה הנזכר לעיל, הערה 46). גם נחום איש גמזו הפוגש בעני ומתעכב וגורם למותו, גוזר על עצמו כעונש להיות מוכה שחין, ראו ההפניה לעיל, הערה 44.

⁵² ראו הסיפור על פלימו, בקידושין פא ע"א-ע"ב.

כאן באה ההכרעה כמו המשנה שפתחנו בה: "אוכל פירותיהם בעולם הזה והקרן קיימת לו לעולם הבא". השאלה 'איך תיפגע נפשי' ("מתחייב בנפשי") משנה את התמונה: כבר לא עניי עירך אל מול עניי עיר אחרת, אלא חיי עולם אל מול חיי שעה. המצוות של הדאגה לפרנסת המשפחה, ואף ההכנות לשבת, לובשות לבוש של חיי שעה ואף של יצר רע! ואילו מצות צדקה לובשת לבוש של יצר טוב. ההבנה היא שבמצות צדקה יש חיי עולם.

עצם ההתלבטות מבטאת את המציאות שבה הטוב והרע אינם מוגדרים. לא ברור היכן רואים את פני השכינה. הדאגה למשפחה שלך היא חשובה, ואף על פי כן, יש להמליך יצר טוב על יצר רע! יש להמליך את היכולת לראות את האחר על פני חוסר היכולת לראותו. אנשי העיר שרואים את איחורו של אבא תחנה אינם רואים את האחר. הם מייצגים את השבלוניות, ואילו אבא תחנה מייצג את האותנטיות. אלא שהיא קשה כי הדרך לא ברורה,⁵³ ואדרבה, דווקא בדרך לא מוחלטת, שם מתגלה המלכת יצר טוב על יצר רע ושם יכול להתגלות הקב"ה. גם מעשה המצוה, גם המעשה הטוב אינו פשוט. אין טוב ורע ברורים ומוגדרים אלא טוב ורע מעורבים, ויצר הטוב ויצר הרע שמנחים את האדם ומנחים את הכרעותיו.

מכאן ואילך, המשפחה והפרנסה אינן מהוות שאלה. אבא תחנה לוקח את העני וחוזר לקחת את החבילה, ועתה השאלה היא: האם אכן רצה האלוקים את מעשהו? האם עמד במבחן? הציבור שופט את אבא תחנה כמי שפספס את מצות השבת, אך אבא תחנה שראה שה' הזריח לו את השמש יודע שהקב"ה רצה את מעשהו. השכר הוא שמירת השבת. השכר איננו עולם הבא, אלא היכולת לקיים מצוות, ובלא שאחת תבוא על חשבון חברתה. כי הרי במצוות האדם פוגש את הקב"ה – "כי כבר רצה האלוקים את מעשיך". השכר איננו משהו חיצוני לאדם אלא השלמות הפנימית של מעשיו והידיעה שעשה טוב.

מבחינה צורנית, ניתן לראות בסיפור הזה את המבנה המשוכלל הבא:

א. כנגד "וחבילתו מונחת לו על כתפו", עולה השאלה את מי יכניס קודם לעיר – את החבילה או את העני? בסופו של דבר הוא מכניס את חבילתו אחרי מוכה השחין עם דמדומי חמה.

ב. עתה עולה השאלה האם הוא אכן 'חסידא'?

ג. על כך עונה הפסוק: "וזרחת לכם יראי שמי שמש צדקה..."

ד. ושוב עולה שאלת השכר, ומתברר שהוא אכן זכה לשכר. החבילה שהוא נושא מאפשרת לו להיכנס לעולמו בשלום!

סיכום העולה מן הסיפור:

נסכם ונאמר שהסיפור מציג עולם של התלבטויות ופתרונם. עובדת היותו של אבא תחנה 'חסיד', אינה מקלה עליו את החיים ואינה בוחרת עבורו, אלא מאלצת אותו לבחור. והשאלה היא: האם בחר בבחירה הנכונה. ההמון התמה משקף קול פנימי, קול שאומר: אולי הבחירה

⁵³ וזה ענין דברי בעל מי השילוח, שאומר שאברהם התמודד עם הספקות בעניין העקדה: "והאלוקים ניסה את אברהם. עניין ניסיון של העקידה היה גדול. האמונה שהיה לאברהם אבינו בה' יתברך, כי אף שאמר לו 'כה יהיה זרעך', ונאמר לו 'ואת בריתי אקים את יצחק', ועכשיו שנאמר לו 'העלהו לעולה', עם כל זה האמין בדברים הראשונים כמו מקודם ולא נפלו אצלו. וזאת האמונה אין בשכל האדם להשיג. והנה באמת לא היה לאברהם דיבר מפורש מה' יתברך שישחט את בנו, על כן לא נאמר 'וה' נסה', רק 'והאלוקים נסה', היינו שהיה אליו דבר באספקלריא דלא נהרא, ועל זה נאמר: 'והאלוקים נסה' לשון תקפות. ועל זה לא נקרא הניסיון ע"ש יצחק, כי יצחק האמין לאברהם כי מה' הוא ואינו ניסיון כל כך, רק לאברהם היה ניסיון, לפי שלא היה אצלו הדיבור מפורש, ואם היה לו שום נגיעה כאב לבן, אז היה מכריחו לרחם עליו, כי באמת היה מאת ה' שלא ישחטו, והניסיון היה רק למראה עיני אברהם..." (מי השילוח, וירא, ד"ה והאלוקים נסה את אברהם).

שבחרתי איננה הבחירה הנכונה, אולי היה עלי להקריב את פרנסת משפחתי, ולא לחזור לקחת את החבילה? או שמא היה עליי להשאיר את העני ולדאוג למשפחתי בלי חשש לחילול השבת? הזריחה שבסוף הסיפור מבטאת את עשיית הדברים לרצון שמים, את ההנהרה וההבנה שאכן רצה האלוקים את מעשיו. הפתרון הוא עצם ההחלטה להמליך יצר טוב על יצר רע. השאלה האם זהו יצר טוב או יצר רע, היא שאלה שזקוקים לאות משמים כדי לפותרה.⁵⁴ הצדקה מביאה לידי הנהרה ולידי חיי עולם, וזוהי השאיפה הבסיסית, זהו קרן ופירות בעולם הזה ובעולם הבא וזוהי הסיבה להקריב קרבן על מצוות שכחה. הצדקה עצמה היא ראיית פני שכניה: "אני בצדק אחזה פניך, אשבעה בהקיץ תמונתך".

2. אלעזר איש בירתא – אם יתן איש את כל הון ביתו באהבה

אלעזר איש בירתא כד הוה חזו ליה גבאי צדקה הוה טשו מיניה,
 דכל מאי דהוה גביה יהיב להו.
 יומא חד הוה סליק לשוקא למיזבן נדוניא לברתיה,
 חזיוהו גבאי צדקה טשו מיניה.
 אזל ורהט בתרייהו,
 אמר להו: אשבעתיכו, במאי עסקיתו?
 אמרו ליה: ביתום ויתומה.
 אמר להן: העבודה, שהן קודמין לבתי.
 שקל כל דהוה בהדיה ויהב להו.
 פש ליה חד זוזא, זבן ליה חיטי, ואסיק שדייה באכלבא.
 אתאי דביתהו, אמרה לה לברתיה: מאי אייתי אבוך?
 - אמרה לה: כל מה דאייתי - באכלבא שדיתיה.
 אתיא למיפתח בבא דאכלבא, חזת אכלבא דמליא חיטי, וקא נפקא בצינורא
 דדשא, ולא מיפתח בבא מחיטי.
 אזלא ברתיה לבי מדרשא, אמרה ליה: בא וראה מה עשה לך אוהבך!
 אמר לה: העבודה! הרי הן הקדש עליך. ואין לך בהן אלא כאחד מעניי ישראל.⁵⁵

[תרגום]

אלעזר איש בירתא כאשר היו רואים אותו גבאי צדקה היו מתחבאים מפניו,
 (שהיה רגיל ש) כל מה שהיה אצלו היה נותן להם.
 יום אחד הלך לשוק לקנות נדונייה (צרכי חתונה) לבתו,
 ראוהו גבאי צדקה והתחבאו מפניו.
 הלך ורץ אחריהם,
 אמר להם: השבעתי אתכם, במה אתם עוסקים (לאיזו מצוה אתם אוספים כסף)?
 אמרו לו: ביתום ויתומה (לחתן אותם).
 אמר להן: העבודה (לשון שבועה), שהן קודמין לבתי.
 לקח כל מה שהיה אצלו ונתן להם.

⁵⁴ כמוכן, לא עצם עשיית הצדקה היא זו שזקוקה לאות משמים, אלא ההכרעה לעזור לעני אל מול הוויתור על ההכנות לשבת, וכן החזרה לקחת את החבילה שלו, כלומר הדאגה לפרנסת ביתו אל מול הכנסת השבת באיחור וללא הכנה ראויה.
⁵⁵ תענית כד ע"א.

נשאר לו וזו אחד, קנה לו חיטים, והעלה אותם וזרקם באסם.
 באה אשתו, אמרה לה לבתה: מה הביא אביך?
 אמרה לה: כל מה שהביא, באסם זרקו.
 באה (האם) לפתוח את שער האסם, ראתה את האסם מלא חיטים, והן יוצאות
 בצניור (=הציר שהדלת נעה עליו) הדלת, והדלת לא נפתחת מרוב חיטים.
 הלכה בתו לבית המדרש, אמרה לו: בא וראה מה עשה לך אוהבך (הקב"ה)!
 אמר לה: העבודה! הרי הן הקדש עליך. ואין לך בהן אלא כאחד מעניי ישראל.]

המצב הרגיל הוא שגבאי צדקה מסתובבים בשוק באופן קבוע כדי לכפות אנשים על הצדקה, כלומר להוציא כסף מאנשים. באופן קבוע, אך מפתיע ולא נורמלי, הם בורחים מאלעזר איש בירתא ואינם מעוניינים בכספו. יום אחד קורה משהו מיוחד שעליו נסוב הסיפור. נתחיל בשאלה מדוע גבאי הצדקה היו בורחים מאלעזר איש בירתא? המצב הנורמלי הוא שגבאי צדקה רודפים אחר העשירים, והעשירים בורחים מהם כי העשירים לא רוצים לתת. הגמרא בבבא בתרא מביאה את דברי רב, המבקרים את הרדיפה של גבאי הצדקה: "ופקדתי על כל לוחציו (ירמיהו ל, כ)... ואפילו על גבאי צדקה!"⁵⁶ ואילו בסיפורנו, גבאי הצדקה בורחים מאלעזר איש בירתא. ללא ספק יש לפנינו היפוך תפקידים המודגש ע"י המספר: לכאורה אלעזר איש בירתא הוא הרודף אחרי גבאי הצדקה והם בורחים מפניו!

יש להבין היפוך זה. מדוע הגבאים בורחים? כי הם יודעים שהוא בעצמו עני ושכניו ביתו זקוקים לכסף, ולכן הוא כלל לא חייב לתת להם. לדעת הגבאים, לקיחת הכסף מאלעזר איש בירתא אינה מקטינה את כמות העניים בשוק אלא מגדילה אותם כי היא מנציחה את עניות אלעזר איש בירתא ומשפחתו, או הופכת את אלעזר איש בירתא ובניו לחסרי כול בעצמם, שהרי הוא נותן לגבאים את כל אשר לו. אם כן, עלינו לשאול מדוע הוא רודף אחריהם? אם הוא עני מדוע הוא רוצה לתת, הרי הוא אינו חייב בכך? הם חושבים שהוא עני ואילו הוא לא חושב שהוא עני. מדוע? מה פשר הפער ביניהם? מסתבר שהוויכוח אינו חד פעמי אלא ויכוח קבוע, ואין לגבאים אפשרות לנצח בוויכוח זה, כפי שמוכיח המשך הסיפור.

כאמור, הסיפור פותח בתיאור המצב הכללי הקורה בדרך כלל. אבל הסיפור ממשיך ליום מיוחד. מה קרה ביום המיוחד הזה? ומדוע? ביום הזה הוא הולך לקנות נדוניה לבתו.⁵⁷ ומה מיוחד בכך? המיוחד ביום הזה היא ההתנגשות היותר גדולה בין הנתינה של אלעזר איש בירתא לבין הדאגה לצורכי בני ביתו. ביום הזה מוציאים את כל החסכוניות שחסכו במשך שנים. מסתבר שבידו של אלעזר איש בירתא ישנו סכום כסף גדול (כנראה באופן חד פעמי), הקשור בקשר חזק למשפחתו. והנה הוא עומד בפני הדילמה: משפחה או עניים? אלעזר איש בירתא משביע את גבאי הצדקה. במקום שהם ישכנעו אותו לוותר על נתינתו, הוא מנסה לשכנע אותם, והשכנוע הוא בשבועה (ואח"כ בהקדש כלפי בתו): "העבודה, שהם קודמים לבתי". מדוע הם קודמים? מסתבר כי הם יתום ויתומה שאין מי שידאג להם. אולם אם אלו פני הדברים, מי דואג לבתו? הרי הוא לא דואג לה! אולי הם קודמים כי הם נזקקים יותר, כי אין להם כלום, והמצוה בהם גדולה יותר.

האם השבועה וההקדש הם מקריים? מסתבר שלא, כי הוא חוזר על כך גם בסיום הסיפור כשהוא אוסר על בתו לגעת בחיטים שקיבל משמים. היפוך התפקידים שהתחיל במרדף של

⁵⁶ בבא בתרא י ע"ב.

⁵⁷ יש קשר בין הצדקה לבין החתונה. גם בסיפור בתו של רבי עקיבא. ההתנגשות בין החתונה לבין הצדקה היא ההתנגשות בין העשייה של האדם לביתו ולמשפחתו (ששיאה החתונה) לבין הנתינה לעני.

אלעזר אחרי גבאי הצדקה, נמשך כשמתברר שהוא דואג ליתום וליתומה יותר משהוא דואג לנדוניה של בתו. בדרך כלל, תפקידו של האדם הוא לדאוג לעצמו ולמשפחתו, ואילו כאן הוא דואג לעניים. הדאגה של האדם לבני ביתו עלתה גם בסיפור על אבא תחנה חסידא. אם בשני המקרים עולה ההתנגשות בין צרכי המשפחה לנתינה לעניים, הרי שההכרעות הן לגמרי הפוכות. רבי אלעזר איש בירתא אינו מתלבט, מבחינתו המשפחה כלל לא מהווה צד בהתלבטות. מדוע? מסתבר שהתשובה לכך היא: ההבנה של אלעזר איש בירתא היא שעל האדם לתת את כולו ל"קב"ה, והנתינה הזאת באה לידי ביטוי בנתינת הצדקה. הנתינה לעני כמות נתינה להקדש. כיצד ניתן לתת לה? ע"י נתינה לעני! וכך אומרים הפסוק והמדרש:

'מְלוּהָ ה' חוֹנֵן דֵּל' (משלי יט, ז).

אמר רבי לעזר: כתיב 'נותן לחם לכל בשר' (תהלים קלו, כה), ובא זה וחטף את המצוה. אמר הקב"ה: עלי לשלם לו גמולו, הדא הוא דכתיב: 'וגמולו ישלם לו' (משלי יט, ז).

רבי תנחומא אמר לה רבי חגי בשם רבי חייה רבא, ורבי נחמן אמר לה רבי מנא בשם רבי יודן בן שמעון, ורבנין בשם רבי שמעון בן לקיש: דרכו של לוח ליעשות עבד למלוה, הדא הוא דכתיב: 'ועבד לווה לאיש מלוה' (שם כב, ז). רבי פינחס בשם רבי ראובן: כל מי שהוא נותן פרוטה לעני, הקב"ה נותן לו פרוטה.

וכי פרוטה הוא נותן לו, והלא אינו נותן לו אלא נפשו! הא כיצד היתה ככר בעשר פרוטות והעני עומד ליקח ואין בידו אלא תשע ובא אחד ונתן לו פרוטה ונטל את הככר ואכלה ושבת נפשו עליו. אמר לו הקב"ה: אף אתה, כשנפשך מצפצפת לצאת מגופך, הרי אני משיבה לך לתוך גופך. לפיכך משה מזהיר את ישראל ואומר להן: 'וכי ימוך אחיך' (ויקרא כה, לה).⁵⁸

הפסוק "מלוה ה' חונן דל", נתפס בעיני חז"ל כאומר שנתנה לעני היא נתינה לה'. האדם שחונן את הדל הוא מלווה לה', עד כדי כך ש"עבד לוח לאיש מלוה" – הקב"ה נהיה כביכול משועבד לאותו אדם! וכך אומר אלעזר איש בירתא, שהוא רבי אלעזר איש ברתותא⁵⁹ המופיע במסכת אבות: הצדקה היא כהקדש, כי למעשה אין לאדם רכוש משלו והכל שייך לקב"ה:

רבי אלעזר איש ברתותא אומר: תן לו משלו שאתה ושלך שלו, וכן ברוד הוא אומר: 'כי ממך הכל ומידך נתנו לך' (דברי הימים א' כט, יד).⁶⁰

חובתו של האדם כלפי העני היא חובתו של האדם כלפי אלוקים, שהרי האדם הוא אורח בעולם הזה, וכל מה שיש לו לעשות זה לתת לאלוקים על ידי נתינתו לעני. תפיסתו של אלעזר איש בירתא – הוא רבי אלעזר איש ברתותא – היא שהעולם בנוי מנתינה לקב"ה (ע"י נתינה לעני). מדוע יש נתינה לקב"ה? כי זוהי נתינה של אהבה. "אם יתן איש את כל הון ביתו באהבה בוז יבוזו לו".⁶¹ האהבה באה לידי ביטוי בנתינה, נתינה ללא גבולות, וזוהי נתינתו של אלעזר איש בירתא, שהקב"ה משיב לו גם הוא באהבה: "ראה מה עשה לך אוהבך". ההבנה הזו גורמת לו

⁵⁸ ויקרא רבה (מרגליות), פרשה לד, ב.

⁵⁹ בחלק מכתבי היד (כגון כתי"י ירושלים וכת"י ותיקן) מופיע בסיפור בתענית: אלעזר איש ברתותא.

⁶⁰ אבות ג, ז.

⁶¹ שיר השירים ח, ז. והשוו את הדרשות של חז"ל על הפסוק הזה, המעיד על ההקרבה והנתינה הגמורה מתוך אהבה, כדוגמת נתינתו של רבי יוחנן לטובת לימוד התורה.

לחשוב, שאם יש לו 'שקל', הרי שהוא חייב לתת אותו לגבאי הצדקה. לעומתו, גבאי הצדקה מודדים את מה שיש לאדם ואומרים שלא לעזור איש בירתא אין מספיק כסף. לכן, מבחינתם, הוא עני. הנתניה היא תוצאה של חובה הנובעת ממצב כלכלי מסוים, מאחריות ומחובה, מעין מס. אלעזר איש בירתא עצמו, מצדו הוא, רואה בכל מה שיש לו ("מאי דהוה גביה") מותרות, ואם כן, יש לו הזדמנות לתת לאוהבו-אהובו. העובדה שיש עניים, המסתפקים במועט, מלמדת אותו שאכן ניתן להסתפק במועט ואין צורך להיות בעל רכוש. לכן, אלעזר מעמיד את בתו כאחד מעניי ישראל. אין צורך ביותר, וכל מה שיש יותר הרי ניתן לתת אותו באהבה שהוא אוהב את קונו. זאת ועוד, התפיסה כמה הוא 'צריך' כדי לחיות נובעת מהבנה שככל שמפחיתים כך טוב יותר, וככל שמעניקים עדיף.

למי הוא נותן? כאן בא ההיפוך הנוסף. ההיפוך איננו רק במחשבה על המשפחה, שבאה רק אחרי החשיבה על הצדקה, אלא גם במחשבה על העני. בר"כ הנתניה נובעת מאהבה, והיינו אפוא מצפים שהנתניה תהיה לעני. אלא שאין הדבר כך. אמנם, גם כאן הנתניה נובעת מאהבה, אלא שהאהוב הוא הקב"ה. אלעזר איש בירתא אינו חושב על העני אלא חושב על אוהבו-אהובו: הקב"ה. האהבה לקב"ה באה לידי ביטוי בנתינת הצדקה ללא גבולות. והדבר ידוע לכל שאר הדמויות בסיפור: גבאי הצדקה, האשה והבת. יחד עם זאת, האם אלעזר הוא חנון ורחום. קשה לומר כך. האם הוא דואג לעניים? קשה לומר זאת! למרות הנתניה האינסופית, אין כאן שום מפגש. אין מפגש בין אלעזר לעניים שעבורם הוא נותן; אין מפגש בינו ובין גבאי הצדקה; אין מפגש בינו לבין בתו; אין מפגש בינו לבין ברכת ה'. הוא זורק את החיטים במחסן, והחיטים צומחות מאליהן. הכול נעשה בסתר, בהסתר פנים. מדוע? כי זהו מפגש בין האדם לאלוקיו. הצדקה איננה מפגש בין אנשים אלא עבודת ה' של האדם. מבחינה מסוימת הפגישה הבין-אישית שבצדקה פוספסה ובמקומה באה אהבה שבין אדם לקונו.

מבחינת ההקשר, הסיפור הזה עומד בסיומם של סיפורים המדגישים מחד את הפער שבין החסיד לבין העולם שמולו ומסביבו, פער המתבטא לפעמים בכך שהחסיד אינו מרחם על בני ביתו ואינו מובן להם. הסיפור הקודם לסיפור אלעזר איש בירתא, הוא סיפורו של רבי יוסי דמן יוקרת שהקב"ה נענה לבנו, אך הוא אינו רוצה לקבל כלום מהקב"ה ואינו רוצה להחטיא אחרים, ומתוך כך הוא לא מרחם על בני ביתו. סיפור זה מופיע כביקורת על רבי יוסי דמן יוקרת, שהקצין את חסידותו עד כדי כך שלא ריחם על חיי בנו ובתו. אולי אף בסיפורנו יש נימה זו של ביקורת על כך שאלעזר נוטש את בני ביתו. מצד שני, ברור שהנטישה הזו נובעת מהאהבה הגדולה שהוא אוהב את הקב"ה ומההקרבה הגדולה שהוא נותן בעד אהבה זו. אם במקומות מסוימים,⁶² העניים הם הדרך לגלות את אהבתו של הקב"ה ולהידמות לו במידותיו, הרי שכאן אלעזר מגלה את אהבתו לקב"ה מבלי לראות את האדם שבדרך! אדרבה, יש בכסף ממד של הקדש, כי אתה שלו וכל אשר לך שלו: "כי ממך הכל ומידך נתנו לך". כלומר, כל ממונו של האדם הוא הקדש ולכן יש לנהוג בו ככזה: להשתמש בו רק לצורך מצוות. מצד שני, הסיפור אינו עוסק בהתבוננות בעני שהרי מדובר בגבאי צדקה. מדובר בהתמודדות עם הרכוש: ההבנה שכל מה שיש לו לאדם משולחן גבוה קא זכה, ועל כן חובה עליו לתת אותו בחזרה לקב"ה. וכיצד? ע"י נתינת צדקה. התפיסה היא שנתנת הצדקה היא נתינה לקב"ה.

⁶² כמו למשל בדברי רבי תנחומא: "בני התמלאו רחמים אלו על אלו והקב"ה מתמלא עליכם רחמים", בסיפור על האישה שנתן צדקה לגרושתו, ראו: בראשית רבה, פרשה לג, ג; ויקרא רבה, פרשה לד, יד.

נשים לב למוטיב המשותף לסיפור זה ולסיפור מר עוקבא,⁶³ המסביר הרבה מאוד, והוא מוטיב 'צינור הדלת'. 'צינור הדלת' מבטא את הקו שבין הפנים והחוץ. בסיפור על בן בכל שעלה לארץ ואשתו לא הבינה את שפתו,⁶⁴ בסיפור על האשה של ישמעאל בן אברהם⁶⁵ ובסיפורים נוספים, מפתח הבית הוא האשה, בעלת הבית, מחד, ומאידך, הוא הקו המפריד בין הבית לחוץ, והוא היסוד של הבית. שבירת דברים על השער(כבסיפור על אותו בן בכל הנ"ל), היא שבירת הבית. גם כאן 'צינור הדלת' הוא הפער בין הנגלה לנסתר, הוא גבול העולמות. נתינת הצדקה של מר עוקבא על הדלת היא המעבר מעולם החוץ לעולם הפנימי. בעולם הפנימי שורה הברכה, בעולם הפנימי העני עומד בתוך שלו ומצפה לראות מיהו מיטיבו. בעולם הפנימי מתחולל משהו, שהעולם החיצוני רואה רק את תוצאותיו אבל לא תמיד מבין אותו. מתוך התוצאות הללו יש לנו לראות את השני, להכיר בקיומו, ולהפנים את היותו נפרד ועם זאת מחובר. הדלת הסגורה מעידה על חוסר ההבנה של העולם, כולל משפחתו של אלעזר, למעשהו ולמקומו.

בהקשר הזה יש להבין את פתיחת מסכת שבת, הפותחת ב"פשט העני את ידו לפנים".⁶⁶ ההוצאה וההכנסה מרשות היחיד לרשות הרבים הם לעני. העני העומד בחוץ נמצא במקום בעייתי לעומת האדם העומד בעולמו המוגן והבטוח. אלא שבסיפור מר עוקבא דווקא העני הוא שעומד בפנים והוא נסתר, ואילו במשנה בשבת, כמו גם בסיפור על בתו של רבי עקיבא⁶⁷ ובסיפור על פלימו⁶⁸ העני הוא שעומד בחוץ. העני הוא שרוצה לקבל מהבית המוגן, בהיותו חלש ונתון לחסדיהם של האחרים. מעמדו של העני בחוץ, כאשר ההתרחשות היא בפנים, מעיד על תלישותו וחולשתו. אלעזר איש בירתא רואה בחייו חיים של עני, של מי שבחוץ – של מי שמקבל מתנה מהקב"ה שהוא הנמצא בפנים. וממילא הוא איננו הנותן אלא המקבל: "ומידך נתנו לך".

נחזור לאלעזר איש בירתא ונסכם:

האהבה המוצגת כאן איננה מאדם לחבירו אלא מאדם לאלוקים. תפיסה הצדקה היא כך: זו לא הזדמנות של האדם להיות רחום כמו הקב"ה, אלא בדומה לעבודת הקודש ולדבקות

⁶³ "מר עוקבא הוה עניא בשיבכותיה, דהוה רגיל כל יומא דשדי ליה ארבעה זווי בצינורא דדשא. יום אחד אמר: איזיל איחזי מאן קעביד בי ההוא טיבותא. ההוא יומא נגהא ליה למר עוקבא לבי מדרשא, אתיא דביתהו בהדיה, כיון דחזויה דקא מצלי ליה לדשא, נפק בתרייהו. רהוט מקמיה עיילי לההוא אתונא דהוה גרופה נורא, הוה קא מיקליין כרעיה דמר עוקבא, אמרה ליה דביתהו: שקול כרעיך אותיב אכרעאי. חלש דעתיה, אמרה ליה: אנא שכיחנא בגויה דביתא ומקרבא אהניתי" (כתובות סז ע"ב).

[תרגום: מר עוקבא היה עני בשכנותו, שהיה רגיל (מר עוקבא) כל יום לזרוק לו ארבעה זוזים בצינורא הדלת. יום אחד אמר (העני): אלך וראה מי עושה בי אותה הטובה. אותו יום התאחר לו למר עוקבא (ללכת) לבית המדרש, והלכה אשתו אתו. כיון שראהו (העני) שהוא מטה את הדלת, יצא אחריהם. רצו מפניו, נכנסו לאותו ככשן שהיתה גרופה האש. היו נשרפות רגליו של מר עוקבא. אמרה לו אשתו: קח רגליך ושים על רגליי. חלשה דעתו. אמרה לו: אני מצויה בתוך הבית וקרובה הנתי (כלומר ההנאה שאני מעניקה לעני)].

⁶⁴ ראו נדרים סו ע"ב.
⁶⁵ פרקי דרבי אליעזר, פרק כט: "...אחר שלש שנים הלך אברהם לראות את ישמעאל בנו, ונשבע לשרה שלא ירד מעל הגמל במקום שישמעאל שרוי תמן (=שם). והגיע לשם כחצי היום, ומצא שם את אשתו של ישמעאל, אמר לה: היכן הוא ישמעאל? אמרה לו: הלך הוא ואמו להביא פירות ותמרים מן המדבר. אמר לה: תני לי מעט לחם ומים כי עייפה נפשי מדרך המדבר. אמרה לו: אין לי לחם ולא מים. אמר לה: כשיבא ישמעאל הגידי לו את הדברים הללו, ובין חכ"ם כחצ"י חכ"ם, ואמרי לו: זקן אחד מארץ כנען בא לראותך ואמר, תלך מפתן ביתך שאינה טובה לך, וכשבא ישמעאל מן המדבר הגידה לו את הדברים הללו, ובן חכם כחצי חכם, והבין ישמעאל".

⁶⁶ משנה שבת, א, א.

⁶⁷ שבת קנו ע"ב.

⁶⁸ קידושין פא ע"א-ע"ב.

האינסופית, בדומה לבית המדרש, מדובר בפעולה של נתינה לקב"ה והעני הוא רק אמצעי. ברור אפוא שכאן לא רואים את העני אלא רואים את הקב"ה. אם אבא תחנה עומד, כמו המשנה, ושואל את שאלת השכר (אבא תחנה בעולם הזה, והמשנה בעולם הבא), רבי אלעזר אינו מדבר על שכר אלא על פעולה שהיא קשר עם השכינה והמבטאת חיי הקדש. יתרה מזאת העולם נתפס כהקדש – כעולמו של הקב"ה. נשים לב, שכשם שנחום איש גמזו בוחר בחיי ייסורים,⁶⁹ אלעזר איש בירתא בוחר בחיי עניות. העניות היא מצב שבו האדם מחזיר מעצמו לבוראו, היא מצב של גילוי האהבה והנתינה כלפי שמיא. אלעזר איש בירתא אינו מחפש עניים, ואינו מחפש את המבט בעיני העני, הוא מחפש את הנתינה, עד כדי כך שהוא נותן גם כשאין לו למי לתת. מדובר כאן באהבה טהורה ובנתינה טהורה.

ה. על גבול שני העולמות – חסיד בשני בצורת

נסיים את עיוננו זה בסיפור שונה, ונשווה בינו לבין מה שלמדנו עד כה:

מעשה בחסיד אחד⁷⁰ שנתן דינר לעני בערב ראש השנה בשני בצורת, והקניטתו אשתו, והלך ולן בבית הקברות, ושמע שתי רוחות שמספרות זו לזו. אמרה חדא לחברתה: חברתי, בואי ונשוט בעולם ונשמע מאחורי הפרגוד מה פורענות בא לעולם. אמרה לה חברתה: איני יכולה שאני קבורה במחצלת של קנים, אלא לכי את ומה שאת שומעת אמרי לי. הלכה היא ושטה ובאה. ואמרה לה חברתה: חברתי, מה שמעת מאחורי הפרגוד? אמרה לה: שמעתי, שכל הזורע ברביעה ראשונה ברד מלקה אותו. הלך הוא וזרע ברביעה שניה. של כל העולם כולו לקה, שלו לא לקה. לשנה האחרת הלך ולן בבית הקברות, ושמע אותן שתי רוחות שמספרות זו עם זו. אמרה חדא לחברתה: בואי ונשוט בעולם ונשמע מאחורי הפרגוד מה פורענות בא לעולם. אמרה לה: חברתי, לא כך אמרתי לך: איני יכולה שאני קבורה במחצלת של קנים? אלא לכי את ומה שאת שומעת בואי ואמרי לי. הלכה ושטה ובאה. ואמרה לה חברתה: חברתי, מה שמעת מאחורי הפרגוד? אמרה לה: שמעתי, שכל הזורע ברביעה שניה שדפון מלקה אותו. הלך וזרע ברביעה ראשונה. של כל העולם כולו - נשדף, ושלו לא נשדף. אמרה לו אשתו: מפני מה אשתקד של כל העולם כולו לקה ושלך לא לקה, ועכשיו של כל העולם כולו נשדף ושלך לא נשדף?

⁶⁹ ראו ההפניה לעיל, הערה 39.

⁷⁰ לפי המהרש"א, מדובר ברבי יהודה בר עילאי. ראו: **חידושי אגרות**, שבת, קכז ע"ב, על דברי רש"י.

סח לה כל הדברים הללו.

אמרו: לא היו ימים מועטים עד שנפלה קטטה בין אשתו של אותו חסיד ובין אמה של אותה ריבה. אמרה לה: לכי ואראך בתך שהיא קבורה במחצלת של קנים.

לשנה האחרת הלך ולן בבית הקברות ושמע אותן רוחות שמספרות זו עם זו. אמרה לה: חברתי, בואי ונשוט בעולם ונשמע מאחורי הפרגוד מה פורענות בא לעולם.

אמרה לה: חברתי, הניחיני, דברים שביני לבינך כבר נשמעו בין החיים.⁷¹

מה הקשר בין העובדה שאותו חסיד נתן לעני דינר בשני בצורת ובין כל הסיפור על הרוחות והזריעה? נתינת הדינר גורמת לחסיד ללון בבית הקברות, ולמעשה, לעמוד על הגבול שבין העולם הזה לעולם העליון. בזכות נתינת הדינר, החסיד זוכה לשמוע דברים של העולם העליון. בזכות נתינת הדינר הוא יודע כיצד לזרוע השנה בצורה בטוחה, וממילא הוא זוכה לפרנסה ברווח. בסיום הסיפור הוא מפסיק לקבל את השפע הזה מהעולם העליון, וזה בגלל ההפך של נתינת הדינר: הפגיעה בזולת. הרוח אומרת לחברתה: בואי נשים מחדש גבול בין העולמות, כי "דברים שביני לבינך כבר נשמעו בין החיים".

תפיסת העולם היא שהעולם העליון מנהל את העולם התחתון, והצדקה מאפשרת לפרוץ את הגבולות של העולמות. אך המצב שבו אין חסד אלא יש מריבה, הוא המונע את הפריצה הזו של הגבולות. גם בתחילת הסיפור יש מריבה: האשה מקניטה את החסיד, אלא שמריבה זו מעצימה את החסד שהחסיד עשה ומאפשרת לו לשמוע את דברי הרוחות. דווקא העובדה שהחסיד מוכן לשלם מחיר אישי תמורת הדינר, דווקא העובדה שהוא מפסיד את ביתו עקב עשיית החסד, גורמת לו ללון בבית הקברות ולשמוע את הרוחות. העניות שלו, חוסר הבית, הם שמאפשרים את העושר. לעומת זאת, בסיום הסיפור, ההשלמה שלו עם אשתו הרעה, שמקניטה לא רק אותו אלא אף את חברתה, אמה של אותה ריבה, היא שמחברת אותו למריבה והיא שגורמת לו להפסיק להיות מחובר לעולם העליון. המריבה שבסוף פוגעת בחסד: הזלזול בעניים הקבורים במחצלת של קנים⁷² מונעת את המשך החסד. המילים שנאמרות מוכיחות שאין כאן חסד, אלא רשעות. המריבה הראשונה נבעה מחסדו של החסיד, והמריבה השנייה נבעה מרשעותה של אשתו. אלא שהחסיד שעשה שלום עם אשתו פגע ביכולת שלו לעשות חסד.

בשאלת משפחה אל מול חסד הוא בחר במשפחה, והבחירה הזו סגרה אותו בתוך העולם הזה ולא אפשרה לו לפרוץ החוצה ולהיות בין העולמות. האם רק האשה רבה והחסיד הוא בסדר ורק נענש בעוון אשתו? מסתבר שלא. בתחילה הוא מעדיף את העני על פני המשפחה שלו ולכן הוא חסיד. אלא שמתברר שהוא אינו באמת דואג לאחרים, שהרי "של כל העולם לקה, שלו לא לקה". מדוע? כי הוא לא דואג לכולם. אך מה היה באפשרותו לעשות? אם רבי אלעזר איש בירתא היה נתקל במקרה דומה, כנראה שהוא היה דואג שכל העולם יינה מהמידע

⁷¹ ברכות יח ע"ב.

⁷² אלו דברי הרב עדין אבן-ישראל (שטיינזלץ) במדור ה'חיים' על אתר: "מחצלות נעשות מחומרים שונים. המובחרות שבהן הן הנעשות מן החלקים הרכים הפנימיים של הגומא, והגסות (והזולת) ביותר עשויות מקנים שלמים שחוברו זה לזה על ידי חוטים. במחצלת כעין זו השתמשו בעיקר לכיסוי גגות או למחיצות. אף בתכריכי המתים היו סוגים שונים. בדורות ראשונים היו מקפידים ביותר על קבורת המת בבדים יקרים, לעתים למעלה מאפשרותם של האבלים. לאחר מכן, על ידי פעולתו של רבן גמליאל, היו קוברים גם בחומרים זולים יותר אולם רק משפחות עניות שבעניות היו מזדקקות לקבור את מתיהן במחצלת, ובפרט במחצלת זולה של קנים. ומשום כך היה זה עלבון לאמה של הנערה, כשסיפרו רבבים שבתה קבורה במחצלת של קנים".

על התבואה שעתידה ללקות ברביעה הראשונה (שהרי הוא הקדיש את כל התבואה שהקב"ה מילא במחסנו לכלל עניי ישראל). החסיד שלפנינו דואג לעצמו בלבד, ואף לאשתו לא מספר מה יהיה. הוא רואה במידע הזה מידע לטובתו בלבד, ובכך הוא פוגע בזרימה שבין העולמות. בבחינת ההפך של "בני התמלאו רחמים אלו על אלו והקב"ה מתמלא עליכם רחמים".⁷³

נראה שנתנית הדינר מאפשרת לו לזכות ב'פיס', הוא יודע מה יהיה ב'בורסה'. אבל כאן כנראה באה הנפילה. החסיד מעדיף את עצמו ומשפחתו על פני כל העולם. העדפה זו חוזרת על עצמה בשנה הבאה, וממילא הוא מפסיד את מקורות המידע. מדוע? כי הוא לא ניצל נכון את ההזדמנות שעמדה לרשותו. האשה המקניטה את החסיד היא האשה שרבה עם שכנתה. האשה הזו נתפסת כמי שאינה מפרגנת לזולתה. היא לא דואגת לעני, שבשל שנות בצורת מעמדו הכלכלי נמוך עוד יותר, וגם לא אכפת לה מכבוד שכנתה, אמה של אותה ריבה. אין אצלה נתינה, ולהפך, היא לא בוחלת באפשרות לפגוע בשכנתה ולביישה ברכים. למה דואגות הרוחות? לרוחות לא הפריע שהחסיד מנצל את מידע ה'פנים' לצורך מסחר. מה שהפריע להן הוא העובדה שמבזים את אמה של אחת מהן.

סיכום:

ניתן לומר כי החסיד בסיפורנו אינו באמת חסיד, שהרי הוא אינו נוהג במידת ראיית השכינה בנתינת הצדקה שלו. מתוך כך, גם כאשר הוא זוכה לשכר, אין הוא זוכה לדבר של קיימא ולא להתגלות שכינה, אלא לשמיעת רוח המספרת על מה ששמעה מאחורי הפרגוד. ניתן להרחיב ולחבר קו זה לקו הננקט במדרש. המדרש על פרשת "וכי ימוך אחיך" משתמש בפסוק "אשרי משכיל אל דל" כפסוק המנחה אותו. הליכה לאורך המדרש מראה, כי ההתבוננות בעני היא ראיית השכינה העומדת לצדו. לא נאריך בכך, אלא נביא רק את הפתיחה הראשונה של הפרשה במדרש:

'אשרי משכיל אל דל' (תהלים מא, ב). רבי אבא בר ירמיה בשם רבי מאיר אמר: זה שהו ממליך יצר טוב על יצר הרע. ייסא אמר: זה שהוא נותן פרוטה לעני. רבי יוחנן אמר: זה שהוא קובר מת מצוה. ורבנן אמר: זה שהוא מבריה מן המלכיות. רבי הונא אמר: זה שהוא מבקר את החולה...

אמר רבי יונה: 'אשרי נותן אל דל' אין כתיב פן, אלא 'אשרי משכיל אל דל', **הוי מסתכל בו היאך לזכות בו**. רבי יונה, כך היה עושה. בשעה שהיה רואה בן גדולים ובן טובים שירד מנכסיו והוא מתבייש ליקח, היה הולך אצלו ואומר לו: שמעתי עליך שנפלה לך ירושה למדינת הים, אלא הילך חפץ זה וכיון שאתה רווח את נותנו לי. ובשעה שהיה נותן לו (כשאותו עני בא להחזיר לו), היה אומר לו (רבי יונה): במתנה נתתיו לך.

רבי לוי בשם רבי חמא ברבי חנינה אמר: עשרים ושנים פעמים כתיב פן 'אשרי', ומכולם לא נטל איפוכי.⁷⁴ אלא זה בלבד. ומה איפוכי נטל? 'ביום רעה

⁷³ ראו ההפניה לעיל, הערה 55. ובאופן דומה אומרת הגמרא בראש השנה: "אמר רבא: כל המעביר על מדותיו מעבירין לו על כל פשעיו, שנאמר: 'נשא עון ועבר על פשע' (מיכה ז, יח), למי נושא עון? למי שעובר על פשע. 'לשארית נחלתו' (שם), אמר רבי אחא בר חנינא: אליה וקוץ בה; 'לשארית נחלתו' - ולא לכל נחלתו, למי שמשים עצמו כשירים" (ראש השנה יז ע"א).

⁷⁴ מ' מרגליות (ראו ההערה הבאה), עמ' תשעד, ע"פ היוונית: "שטר פרעון ושובר".

ימלטהו ה' (שם), אין יום רעה אלא יום דינה שלגיהינם. לפיכך משה מזהיר את ישראל ואומר להן: 'וכי ימוך אחיך וגו' (ויקרא כה, לה).⁷⁵

הפתיחה הראשונה לפרשה שואלת מהו "משכיל אל דל". המדרש מביא חמש תשובות: זה הממליך יצר טוב על יצר הרע; זה שהוא נותן פרוטה לעני; זה שהוא קובר מת מצוה; זה שהוא מבריח מן המלכויות; זה שהוא מבקר את החולה. המדרש מביא ראיה לכל אחת מהשיטות, ואנו לא נדון בכך. אולם מסתבר, שנתנית הצדקה עומדת בשורה אחת עם אוסף פעולות של עבודת ה'. נמצאנו אומרים, מצות הצדקה נתפסת כפעולה שאיננה פעולה של בן אדם לחברו (בלבד) אלא של בין אדם למקום, פעולה שכמוה כהקרבת קרבן (או מצוות אחרות המקרבות את האדם לשכינה). אלא שלשם כך, על האדם לראות את העני, במלוא מובן המשמעות, ומתוך כך לראות את השכינה שעמו.⁷⁶

ראינו אפוא כי בתורתם של תנאים ואמוראים מעשה הצדקה נתפס כמעשה עלייה לרגל, כראיית פני שכינה, וכפריצה של הגבול בין העולם הזה לעולם העליון: כיציאת האדם מתחום חייו של העולם הזה לתחום של קשר עם העולם העליון.

⁷⁵ ויקרא רבה (מרגליות), פרשה לד, א (מהדורת מ' מרגליות, הוצאת בית המדרש לרבנים באמריקה, ניו-יורק וירושלים תשנ"ג).

⁷⁶ מעניין הדבר שהשכינה היא דווקא עם העני, אבל על כך יש להאריך במקום אחר.